

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΑΘΛΗΤΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ: ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ,
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Διπλωματική Εργασία

*«Γυναίκες και ποδοσφαιρικός οπαδισμός: η περίπτωση του
Πανελευσινιακού.»*

Κανελλοπούλου Ευσταθία

Επιβλέπων καθηγητής: κ. Κοταρίδης Νικόλαος

Αθήνα, 2024

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

*«Γυναίκες και ποδοσφαιρικός οπαδισμός: η περίπτωση του
Πανελευσινιακού»*

Κανελλοπούλου Ευσταθία

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Κοταρίδης Νικόλαος

Μέλος ΔΕΠ Πάντειο

Πανεπιστήμιο

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Μαστρογιαννάκης Διαμαντής

ΣΕΠ ΕΑΠ

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Πατεράκη Μιμήνα

ΣΕΠ ΕΑΠ

Αθήνα, 2024

Στην οικογένειά μου, που είναι στο πλάι μου σε κάθε προσπάθεια.

Περίληψη

Στην παρούσα επιχειρείται μια προσπάθεια να παρατηρηθεί και να αναλυθεί η συμπεριφορά και η θέση της γυναίκας στην κερκίδα, μέσα από την μελέτη του κοινωνικού φαινομένου του ποδοσφαιρικού οπαδισμού και των έμφυλων διαστάσεων του. Το πώς βιώνει η ίδια την κερκίδα ως κομμάτι της, σε ένα κατ' εξοχήν ανδρικό, αλλά και ανδροκρατούμενο περιβάλλον, αυτό του ποδοσφαιρικού αθλητισμού, αλλά και των συνδέσμων οπαδών του ποδοσφαίρου. Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα εξεταστεί η κοινωνική διάσταση καθώς, και κατ'επέκτασή του, οι έμφυλες διαστάσεις και σχέσεις που αναδύονται μέσω του φαινομένου αυτού. Θα ερευνηθεί η θέση της γυναίκας άλλα κυρίως ποια συναισθήματα βρίσκουν πρόσφορο έδαφος και εκδηλώνονται κατά τη διάρκεια ενός αγώνα, όντας οπαδός της ομάδας που αγαπά.

Όσον αφορά στα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται στην παρούσα, στοχεύουν στο να δείξουν με ποιο τρόπο η γυναίκα προσπαθεί να προσεγγίσει μια οπαδική συλλογικότητα και τελικά να γίνει κομμάτι της, εντός της οποίας, καθώς εντάσσεται, αναπτύσσει ένα άλλο μέρος του εαυτού της, μια διαφορετική υπόσταση και ταυτότητα από τις υπόλοιπες, που αρχικά ίσως να μην γνώριζε και η ίδια πως διαθέτει, αυτή της γυναίκας οπαδού. Είναι και αυτή ένας ακόμα ρόλος τον οποίο καλείται να υποδυθεί αλλά κυρίως να υποστηρίξει, όπως οι δεκάδες ρόλοι στην καθημερινότητά της (σύντροφος, εργαζόμενη, νοικοκυρά, φοιτήτρια, μητέρα).

Η κερκίδα θα αναδειχθεί σε μια ακόμα «κοινότητα», εντός της οποίας διαπρέπει σαν ένα ακόμα κομμάτι του εαυτού της και της ύπαρξής της. Είναι ένα ακόμα πεδίο όπου ξεδιπλώνεται το ταλέντο και η ομορφιά, το σπάνιο και ιδιαίτερο, η ιδιότητά της ως οπαδού.

Η προσέγγιση του φαινομένου υλοποιήθηκε με την επιλογή της ποιοτικής μεθόδου, και συγκεκριμένα χρησιμοποιήθηκε το εργαλείο της ημιδομημένης συνέντευξης.

Πραγματοποιήθηκαν πέντε (5) εις βάθος συνεντεύξεις σε γυναίκες οπαδούς το ποδοσφαίρου, στην Ελευσίνα και συγκεκριμένα σε γυναίκες φιλάθλους-οπαδούς της ποδοσφαιρικής ομάδας ανδρών του Πανελευσινιακού. Για την ανάδειξη των ευρημάτων επιλέχθηκε η μέθοδος ανάλυσης περιεχομένου. Τα αποτελέσματα υπογραμμίζουν τις ομοιότητες στις οπαδικές πρακτικές των ανδρών και των γυναικών, αλλά και ότι οι γυναίκες γενικά έρχονται αντιμέτωπες με ένα περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από σεξουαλικό ρατσισμό (σεξισμό) και συνδέεται απόλυτα με την τοξική αρρενωπότητα.

Λέξεις κλειδιά: Γυναικείος οπαδισμός, ποδόσφαιρο, διαμόρφωση οπαδικής ταυτότητας, έμφυλη διάκριση γυναίκας, χουλιγκανισμός, απόρριψη γυναίκας από αθλητικά δρώμενα, διεκδικήσεις γυναικών, είσοδος γυναίκας στο γήπεδο, η κερκίδα ως πεδίο εξουσίας (Φουκώ), το Πανοπτικόν του Φουκώ, η σημερινή εκδοχή του, η κερκίδα ως χώρος έκφρασης.

Women and football fandom: the case of Paneleussiniakos

Efstathia Kanellopoulou

Abstract

This paper attempts to observe and analyze the behavior and position of women in the stands, through the study of the social phenomenon of football fandom and its gender dimensions. How she herself experiences the stands as a part of her, in a predominantly male, but also male-dominated environment, that of football sports, but also of football fan associations. The social dimension will be examined with particular interest, as well as, by extension, the gender dimensions and relationships that emerge through this phenomenon. The position of the woman will be investigated, but mainly which emotions find fertile ground and manifest themselves during a match, being a fan of the team, she loves.

Regarding the research questions posed here, they aim to show how the woman tries to approach a fan collective and finally become part of it, within which, as she joins, she develops another part of herself, a different essence and an identity from the rest, which at first she might not even know she has, that of the female fan. It is also another role that she is asked to play but mainly to support, like the dozens of roles in her daily life (partner, worker, housewife, student, mother).

The stand will emerge into yet another "community", within which it excels as yet another part of itself and its existence. It is another field where talent and beauty unfold, the rare and special. Her status as a follower.

The approach to the phenomenon was implemented by choosing the qualitative method, and in particular the tool of the semi-structured interview was used.

(number of interviews) in-depth interviews were conducted with female football fans in Elefsina, specifically with female fans – fans of the men's football team of Panelessina. The content analysis method was chosen to highlight the findings. The results highlight the similarities in the fan practices of men and women, but also that women in general are confronted with an environment characterized by sexual racism (sexism) and strongly associated with toxic masculinity.

Keywords: Key words: Female fandom, football, formation of fan identity, gender discrimination of women, hooliganism, rejection of women from sporting events, women's claims, women's entrance to the field, the stand as a field of power (Foucault), Foucault's Panopticon, its current version, the grandstand as a space of expression.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Περιεχόμενα	ix
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	xii
Εισαγωγή.....	13
Κεφάλαιο 1ο: «Οργάνωση» σε οπαδικές ταυτότητες.....	17
1.1. Διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας.....	17
1.2. Η «δημιουργία» και «ανοικοδόμηση» της οπαδικής ταυτότητας.....	22
1.3. Τα διαφορετικά κοινωνικά πεδία/εθνοτοπία επιτέλεσης της οπαδικής ταυτότητας, τις μεταξύ τους διασυνδέσεις ή/και ιεραρχίες.....	25
1.4. Η σημασία του όρου «κοινότητα»	27
1.5. Κολεκτίβες οπαδών που έδρασαν στην Ευρώπη	28
1.5.1. Χουλιγκανισμός (κατ' εξοχήν ανδρικά χαρακτηριστικά)	33
1.6. Κολεκτίβες οπαδών της Ελλάδας και η περίπτωση της «Γαλάζιας Στρατιάς» στις κερκίδες.....	35
Κεφάλαιο 2ο: Οπαδισμός και πολιτική στο χώρο του ποδοσφαίρου – η κερκίδα ως πεδίο εξουσίας (ελέγχου).....	44
2.1. Εξουσία και πολιτική στο γήπεδο και στην κερκίδα μέσω του «Πανοπτικόν» του Φουκώ	45
2.1.1. Η εξουσία μέσω της βιοπολιτικής και του «Πανοπτικόν». Η κερκίδα ως πεδίο δράσης και έκφρασης habitus/έξις.....	46
2.1.2. Η διείσδυση του «Πανοπτικού» από την καθημερινότητα ως τον έλεγχο της κερκίδας.....	54
2.2. Η πολιτική στο χώρο του ποδοσφαίρου.....	55
Κεφάλαιο 3ο: Γυναικείος οπαδισμός.....	58
3.1. Γυναίκες οπαδοί-έρευνες και μελέτες στο εξωτερικό για sports fandom	58
3.1.1. Ερευνητικός Σκοπός	60
3.2. Τα φύλα και οι ρόλοι τους (Εμφυλες ταυτότητες και οπαδισμός)	66
3.3. Η θέση της γυναίκας στους αθλητικούς χώρους ως θεατής διαχρονικά.....	67
3.4. Ο οπαδισμός ως τρόπος ζωής.....	69
Κεφάλαιο 4ο: Ιστορική αναδρομή Πανελευσινιακού και η ομάδα στις μέρες μας.....	71
4.1. Ιστορική αναδρομή	71
4.2. Ο Πανελευσινιακός στις μέρες μας.....	73
Κεφάλαιο 5ο: Μεθοδολογία.....	76
5.1. Στόχος-σκοπός έρευνας και ερευνητικά ερωτήματα	76
5.2. Μέθοδοι – εργαλεία έρευνας.....	77
5.2.1. Μεθοδολογία και σχεδιασμός της ερευνητικής διαδικασίας, επιλογή μεθόδου και εργαλείου	77
5.2.2. Πλεονεκτήματα – μειονεκτήματα συνεντεύξεων (ερωτήσεων)	78

5.2.3. Επιλογή δείγματος	79
5.2.4. Τρόπος επεξεργασίας και αποτύπωσης δεδομένων	80
5.2.5. Η πορεία της συνέντευξης βασισμένη σε κατηγοριοποιημένα είδη ερωτήσεων... ..	80
5.2.6. Εμπόδια και δυσκολίες στην πορεία της έρευνας και τρόποι αντιμετώπισης	81
Κεφάλαιο 6ο: Εμπειρίες και βιώματα των γυναικών στο οπαδικό κίνημα.....	83
6.1. Κοινωνιολογικά και προσωπικά χαρακτηριστικά των ερωτηθέντων	83
6.2. Αποτύπωση αποτελεσμάτων	84
6.2.1. Ένταξη στον οπαδισμό	84
6.2.1.1. Σχέση ένταξης και οικογένειας	84
6.2.1.2. Η πρώτη εμπειρία του γηπέδου και της κερκίδας.....	85
6.2.1.3. Επιλογή φίλαθλης ομάδας	85
6.2.1.4. Αναφορές αντιδράσεων οικογένειας για ένταξη στο σύνδεσμο	86
6.2.1.5. «Μύηση» στο σύνδεσμο και «απόδειξης αφοσίωσης» στην ομάδα.....	86
6.2.2. Καινοτομία στο σύνδεσμο και συχνότητα στην κερκίδα	87
6.2.2.1. Η αρχική αποδοχή και η κατάκτησή της	87
6.2.2.2. Προτίμηση τηλεοπτικής ή όχι παρακολούθησης αγώνων	88
6.2.2.3. Προσπάθεια οριοθέτησης και «διαχωρισμού» σχέσεων ζωής (Οικογένεια-Φίλοι- Ομάδα).....	89
6.2.2.4. Η καθημερινότητα σε συνάρτηση με την κοινωνική ζωή με όρους οπαδικών συνθηκών	90
6.2.3. Σημερινή κατάσταση των γυναικών	90
6.2.3.1. Ενεργή συμμετοχή στον σύνδεσμο.....	90
6.2.3.2. Η σχέση με τον οπαδισμό και την ομάδα σήμερα.....	90
6.2.4. «Αποκωδικοποίηση» και «εξήγηση» νέας ταυτότητα.....	91
6.2.4.1. Συμπεριφορική αλλαγή (αρρενωπότητα) στο γήπεδο	91
6.2.4.2. Στυλιστικές γηπεδικές προτιμήσεις	91
6.2.4.3. Ενδεχόμενο υποστήριξης γυναικείας ομάδας.....	92
6.2.4.4. Στη σκέψη ενδεχομένου δημιουργίας γυναικείου συνδέσμου οπαδών	92
6.2.4.5. Η περίπτωση του γυναικείου οπαδισμού ως απόρροια του φεμινισμού	93
Επίλογος-Συμπεράσματα	94
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	96
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:	96
Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία:	98
Διαδικτυακοί τόποι	102
Παράρτημα Α: Εικόνες.....	105

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

CIES Centre International D' Etude Du Sport (Διεθνές Κέντρο Αθλητικών Σπουδών)

FIFA Federation Internationale de Football Association

RFU Radical Fans United

ΕΠΟ Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία

MME Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης

ΝΟΠΟ Ναζιστική Οργάνωση Παναθηναϊκών Οπαδών

ΠΑΕ Ποδοσφαιρική Ανώνυμος Εταιρεία

ΤΟΦΑ Τρομοκρατική Οργάνωση Φιλάθλων ΑΕΚ

Εισαγωγή

Το ποδόσφαιρο, ως προϊόν της πολιτισμικής βιομηχανίας, ασκεί, από την γέννησή του ακόμα, και ιδιαίτερα από την μετανεωτερική περίοδο και την απαρχή της εμπορευματοποίησής του, έντονες παρεμβατικές επιδράσεις. Αποτελεί μέσο ηγεμονίας στα χέρια των κυρίαρχων τάξεων, που με αφορμή κάθε ευκαιρία, ανά πάσα στιγμή, «πουλάνε» και εκμεταλλεύονται, ερήμην των οπαδών κάθε ομάδας, για ιδίον όφελος, τους «αθώους» οπαδούς. Αυτοί, «τυφλωμένοι» από την λατρεία τους για την ομάδα που αγαπούν και παρακολουθούν στα γήπεδα με μεγάλη αφοσίωση, μπλέκονται στα δίχτυα των μεγάλων συμφερόντων, και ως πιόνια στις υπηρεσίες των μεγαλοομάδων και διοικήσεων αναλαμβάνουν ρόλο μαριονέτας προς όφελος των «ορέξεων» των κρατούντων τα «κλειδιά» των ομάδων, κάτι που φυσικά δεν τους αξίζει.

Από την άλλη, το ποδόσφαιρο, θεωρείται ιδανικό μέσο εκτόνωσης και αντίστασης των λαϊκών στρωμάτων. Λόγω της μαζικότητας που το διέκρινε στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, αλλά και του φανατισμού που εξακολουθεί ανά τις δεκαετίες να προκαλεί, έχει αναμφισβήτητα και επάξια, αναγορευτεί σε «βασιλιάς των σπορ». Δεν είναι τυχαίο και το γεγονός ότι κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα κάνουν την εμφάνισή τους σε πανελλαδική εμβέλεια τα πλέον ισχυρά σωματεία, που έως τις μέρες μας κυριαρχούν στο ποδοσφαιρικό «στερέωμα» της χώρας, ενώ ταυτόχρονα στις συνοικίες των πόλεων ιδρύονται πλήθος σωματείων. Πέρα όμως από την ραγδαία «διάχυση» του ποδοσφαίρου στην ελληνική κοινωνία, «κυφορείται», σχεδόν παράλληλα, ένα σχέδιο εκσυγχρονισμού του κράτους και της ίδιας της κοινωνίας, με πρωτεργάτη τον Ελ. Βενιζέλο, αυτό της μετάβασης από την αγροτική στην αστική κοινωνία, και κατ'επέκταση στην σύγχρονη Ελλάδα των τελών του 19^{ου} αιώνα, που έμελε να συμβάλει στην αστικοποίηση και «κοινωνικοποίηση» των αγροτικών τάξεων, των μικροαστών και προσφύγων σε όφελος των αστικών, και να σημάνει μια νέα εποχή στην ιστορία του ποδοσφαίρου (Γάσιος Γ., 2005).

Κατά τον Ζαϊμάκη (2013), «σύμφωνα με τον ισπανό φιλόσοφο Carlos Zubieta, το σημερινό ποδόσφαιρο έχει μετακινηθεί πέρα από τα όρια των σταδίων και έχει εισβάλει σε ευρύτερους κοινωνικούς χώρους». Έχει κατακτήσει με τα χρόνια ιδιαίτερα προνομιακή θέση στον κόσμο των ΜΜΕ και των social media, ενώ αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι των καθημερινών συζητήσεων, ένα επιφανές στοιχείο ταυτότητας καθώς και λόγο ύπαρξης για τους φανατικούς του φίλους, ενώ παράλληλα πονοκέφαλο και εφιάλτη για τους εχθρούς και πολέμιούς του. «Σε μια πολύ σύντομη χρονική περίοδο μετασχηματίστηκε από ιδιαίτερη

δραστηριότητα αναψυχής του απογεύματος της Κυριακής, σε καθημερινό άρτο που συνοδεύει την κοινωνική μας συμβίωση». Ο βασιλιάς, λοιπόν, των σπορ, συνδέθηκε ιστορικά με το αθλητικό πνεύμα του ερασιτεχνισμού αλλά και με τις παραδοσιακές ποδοσφαιρικές αξίες της αφοσίωσης στην ιδιαιτερότητα και την σπουδαιότητα που κουβαλάει αυτή η «ιδέα της ομάδας» και του «τόπου», για να γνωρίσει σημαντικούς μετασχηματισμούς στην πορεία της, οι οποίοι θα την βοηθήσουν να εξελιχθεί στην «ναυαρχίδα της αθλητικής βιομηχανίας» (Ζαϊμάκης, 2013:27).

Η εργασία διαρθρώνεται σε έξι (6) ενότητες - κεφάλαια και ολοκληρώνεται με την κατάθεση των συμπερασμάτων του όλου εγχειρήματος στον επίλογο της παρούσας μελέτης. Η πρώτη ενότητα-κεφάλαιο εστιάζει στον οπαδισμό και την «οργάνωση» σε οπαδικές ταυτότητες, κάνοντας ιδιαίτερη αναφορά σε έννοιες όπως η ταυτότητα, ο ρόλος της κοινότητας, η κατασκευή της οπαδικής ταυτότητας. Ακόμα, δίνεται μεγάλη σημασία στην ανάλυση κολεκτίβων στην Ευρώπη και στη συνέχεια στην Ελλάδα, τίθενται προς ανάλυση και συζήτηση το πώς σε αυτές εμπλέκονται και οι πολιτικές ταυτότητες ως αναπόσπαστο κομμάτι της ύπαρξής τους. Πραγματοποιείται μεγάλο αφιέρωμα στην είσοδο, ως αποτέλεσμα αυτών των ταυτοτήτων, του χουλιγκανισμού στα γήπεδα, ενώ γίνεται ιδιαίτερη αλλά και εκτενέστατη αναφορά στην εισχώρηση της ακροδεξιάς στα γήπεδα, με δημιουργία ιδιαίτερης ταυτότητας της εξέδρας-κερκίδας που, όσο ξαφνικά, και με αφορμή εκμεταλλευόμενη ιδιαίτερες πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες των εποχών, έκανε ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία της, ήρθε στο προσκήνιο για να μείνει.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται να εξεταστεί ο οπαδισμός και η εξουσία που ασκείται μέσω των πολιτικών στο ποδοσφαιρικό τοπίο. Όλα αυτά γίνεται προσπάθεια να δοθούν στον αναγνώστη αναφερόμενοι στη θεωρία εξουσίας βασισμένη στην πολύχρονη μελέτη του φιλόσοφου και συγγραφέα Michel Foucault. Επίσης να εξηγηθούν οι πολιτικές ταυτότητες, να εξεταστεί πώς αυτές βιώνονται στην καθημερινότητα όλων μας με υιοθέτηση απλών συνηθειών (έξις/habitus), αλλά τελικά και σε αυτήν ενός/μιας φιλάθλου-οπαδού του ποδοσφαίρου και, εν τέλει της ποδοσφαιρικής πολιτικής. Η έννοια αυτή της πολιτικής και της εγγάραξης στο σώμα του habitus, επιχειρείται μέσα από την ματιά του Γάλλου κοινωνιολόγου και φιλόσοφου Pierre Bourdieu.

Το τρίτο κεφάλαιο στην ουσία αναλύει την έννοια του γυναικείου οπαδισμού σε εκφάνσεις του όσον αφορά τους ρόλους του, με βάση αποτελέσματα και συμπεράσματα από έρευνες και μελέτες που διεξήχθησαν για την γυναίκα οπαδό, κυρίως στην Ευρώπη. Οι περισσότερες

εξ αυτών μας δίνουν επαρκή, αξιόλογα και αξιόπιστα συμπεράσματα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως, ακόμα και βιβλιογραφικά, δεδομένα σε έρευνες που χρειαζόμαστε στην, γενικώς ομολογουμένη, φτώχη έως ανύπαρκτη βιβλιογραφία, σε παγκόσμιο επίπεδο, για την γυναίκα φίλαθλο – οπαδό.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε, μέσα από μια σχετικά σύντομη ιστορική αναδρομή στην ιστορία της ομάδας της Ελευσίνας, του Πανελευσινιακού, και στην συνέχεια παράθεσης μιας μικρής συνέντευξης παλιού μέλους και παίκτη του, καθώς και τωρινό προπονητή στις Ακαδημίες μικρών-νέων του Πανελευσινιακού κο. Μπάρδη Ευάγγελο, να δώσουμε στον αναγνώστη την ευκαιρία να αντιληφθεί ότι οι μικρές ομάδες ακόμα και των νέων, που είναι το μέλλον του τόπου, μπορούν να δώσουν τα μέγιστα στον σύγχρονο αθλητισμό. Ο κύριος στόχος βέβαια της εργασίας, η ματιά δηλαδή και ο τρόπος που βιώνει την κερκίδα η γυναίκα φίλαθλος-οπαδός της ομάδας του ανδρικού ποδοσφαίρου της ομάδας του Πανελευσινιακού, δίνεται αναλυτικά στο έκτο κεφάλαιο, καθώς και οι συνεντεύξεις των γυναικών και επίσης επεξήγηση των εργαλείων που χρησιμοποιήθηκαν, όπως και σκοπών-στόχων που έγινε προσπάθεια να επιτευχθούν. Επίσης τα συμπεράσματα στα οποία καταλήξαμε μέσα από την επιλογή αυτής της μεθόδου και των συγκεκριμένων αναλυτικών εργαλείων.

Στο πέμπτο λοιπόν κεφάλαιο, για να επανέλθουμε στην λογική σειρά ανάλυσης των ενοτήτων της παρούσας εργασίας, δίνεται χώρος στην ανάλυση της μεθοδολογίας και στην θεωρητική επισκόπηση και εξήγηση των μεθόδων και εργαλείων που χρησιμοποιήσαμε ώστε να καθοδηγηθούμε και να βοηθηθούμε στην ακολουθία σωστών τρόπων και βημάτων που θα μας οδηγούσαν σε ένα αξιόλογο, αξιόπιστο, καθώς πρέπει, αλλά και επιστημονικά έγκυρο αποτέλεσμα. Αφού λοιπόν σκιαγραφηθεί το μεθοδολογικό πλαίσιο, γίνεται, όπως άλλωστε επιβάλλεται σε τέτοιες μελέτες, αναφορά των πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων καθώς και των δυσκολιών που αναπόφευκτα αντιμετωπίσαμε, λόγω και του άπειρου της επιστημονικής μας κατάρτισης, της ανύπαρκτης σχεδόν βιβλιογραφίας για την γυναίκα φίλαθλο-οπαδό, αλλά επίσης και της δυσκολίας της «φύσης» της συνέντευξης μέσα από την κατάκτηση της εμπιστοσύνης του ερωτώμενου. Αυτή που μπορεί να κατακτηθεί μόνο μέσα από την επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση, το κύριο δηλαδή εργαλείο των κοινωνικών ανθρωπολόγων.

Μετά επομένως, και την παράθεση του σκοπού-στόχου της έρευνας, γίνεται, στο έκτο πλέον κεφάλαιο, αναλυτική παράθεση των ερωτημάτων και των απαντήσεων που μας δόθηκαν από

τις πέντε γυναίκες οπαδούς. Προηγείται επεξήγηση της ερευνητικής προσέγγισης, του εργαλείου, του δείγματος για την καλύτερη, εγκυρότερη και με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αξιοπιστία διεξαγωγή των συνεντεύξεων. Για την ανάλυση των ευρημάτων μας επιλέχθηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου. Τα αποτελέσματα των ερευνών, που πραγματοποιήθηκαν σε επιτόπια έρευνα στο χώρο, κυρίως των γηπέδων, υπογραμμίζουν τις ομοιότητες στις οπαδικές πρακτικές των ανδρών και των γυναικών, αλλά και το ότι οι γυναίκες γενικά έρχονται αντιμέτωπες με ένα περιβάλλον πέρα για πέρα ανδροκρατούμενο που, τελικά και όσες δεκαετίες και αν έχουν περάσει με αγώνα των γυναικών να αποδείξουν ότι ίσως σε κάποιες περιπτώσεις μόνο σωματικά ίσως οι άνδρες και να υπερτερούν, χαρακτηρίζεται από σεξισμό/ έμφυλη διαφοροποίηση.

Κεφάλαιο 1ο: «Οργάνωση» σε οπαδικές ταυτότητες

Η μελέτη των κοινωνικών και πολιτισμικών εν γένει ταυτοτήτων, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι βρίσκουν κατάλληλο και πρόσφορο έδαφος, μέσα στον ποδοσφαιρικό οπαδισμό. Σε αυτό αν υπολογίσουμε ότι το ποδόσφαιρο ειδικότερα, και ο αθλητισμός ως «ομπρέλα», που περικλείει και «σκεπάζει» προστατεύοντας (και ελέγχοντας) τα υπόλοιπα αθλήματα, αποτελούν κυρίως πρακτικές της νεωτερικότητας, τότε θεωρούμε ότι υπάρχει μια σταδιακή, αλλά και σταθερή στη διάρκεια των χρόνων, διαδικασία ανάδυσης των οπαδικών ταυτοτήτων, σε μια αέναη διαδικασία μετάβασης από τις παραδοσιακές στις νεωτερικές ταυτότητες. Οι νεωτερικές αυτές ταυτότητες «χαρακτηρίζονται από την αυξανόμενη τάση των υποκειμένων να υιοθετούν επιλεκτικά και να ανασυνδυάζουν δυναμικά ταυτοτικά στοιχεία προερχόμενα από διαφορετικές συμβολικές και φαντασιακές πηγές», (διπλωματική Δ. Σωτηρόπουλος), ενώ παράλληλα συμμετέχουν σε πολλαπλές συλλογικότητες.

Είναι άξιο λόγου το γεγονός ότι από το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα και έπειτα, η θέση της ακαδημαϊκής κοινότητας σχετικά με τις έννοιες της κοινωνικής και πολιτισμικής ταυτότητας, παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες και αυτό μπορεί να εξηγηθεί ως ένα βαθμό και να συνδεθεί άμεσα με το γεγονός ότι οι ερευνητές προερχόμενοι από διαφορετικούς κλάδους, των κοινωνικών κυρίως επιστημών, έχουν αναλύσει τη συγκεκριμένη έννοια στη βάση διαφορετικών αναλυτικών κατηγοριών.

Επιπλέον, αυτή η διαδικασία αποδιάρθρωσης της κοινωνικής ταυτότητας στην εποχή της νεωτερικότητας, αναγκάζει τα υποκείμενα να επαναπροσδιορίζουν διαρκώς και ως αποτέλεσμα, να ανακατασκευάζουν την ταυτότητα τους. Τα παραπάνω έχουν ως αποτέλεσμα την συντριβή, και εν τέλει «διάλυση», της υποκειμενικότητας αλλά και υποκειμενικής ταυτότητας, στο πλαίσιο της οποίας συναρθρώνονται αλλά και αλληλοεπιδρούν διαφορετικές, ακόμη και αντιφατικές, κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές και αναπαραστάσεις.

1.1. Διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας

Στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας, η διαδικασία για την απόκτηση ταυτότητας μοιάζει να είναι ρευστή και αέναη ώστε τα υποκείμενα να είναι σε αδύναμη θέση και ανήμπορα να αντιδράσουν με την ταχύτητα αλλαγών που η εποχή επιβάλλει. Είτε λοιπόν αυτή η κρίση ταυτοτήτων, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είναι υπαρκτή, είτε είναι απλώς μια ακαδημαϊκή

υπερβολή. Όμως ανεξάρτητα από τους προαναφερόμενους λόγους αυτής, ένα υποκείμενο, και μια κοινωνία κατ' επέκταση, δεν μπορούν να υπάρχουν χωρίς ταυτότητα και πέραν του θεωρητικού ορισμού της, η ταυτότητα είναι μια πρακτική, ένας μηχανισμός ας πούμε, που σχετίζεται με το υποκείμενο και με το κοινωνικό και πολιτιστικό του περιβάλλον, που είναι κατά κύριο λόγο υπεύθυνο για την διαμόρφωση του υποκειμένου ως κοινωνική οντότητα. Η απαρχή της κοινωνικής ταυτότητας κάθε ατόμου βρίσκεται κατά κύριο λόγο στα πολιτισμικά του βιώματα (Θεοδωρίδης, 2004). Όμως, τελικά, είναι τόσο ασαφές το όριο μεταξύ ατομικής και κοινωνικοπολιτισμικής ταυτότητας, τόσο στην θεωρία όσο και στην πράξη, σε σημείο που ο αγώνας για ένα αίσθημα προσωπικής συνοχής να επικεντρώνεται περισσότερο στη «διαμάχη» μεταξύ του εαυτού μας και της συναναστροφής μας με τον περίγυρό μας. Για τον Graib (2008), ο εαυτός μας απαρτίζεται από το «εμέ», τον εαυτό μας δηλαδή όπως τον βλέπουν οι άλλοι, και το «εγώ», την εικόνα που διαμορφώνουμε εμείς οι ίδιοι για τον εαυτό μας μέσα ακόμα και από την καθημερινότητά μας. Ως αποτέλεσμα, οι καταστάσεις που αναλύουν το πέρασμα από το «εγώ» στο «εμέ», καθορίζονται σε μέγιστο βαθμό από την διαμόρφωση της ταυτότητας ενώ η κοινωνική αντανάκλαση του ατόμου προϋποθέτει, εν γένει, μια αλληλεπίδραση εντός ενός κοινωνικό-πολιτισμικού πεδίου (Graib, 2008). Όπως γίνεται αντιληπτό, η κατασκευή της ταυτότητας προϋποθέτει την αλληλεπίδρασή μας με άλλους «κοινωνικούς» δρώντες, συνεπώς αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή που διαμορφώνεται ανάλογα με τα άτομα και το πλαίσιο στο οποίο αυτά αλληλοεπιδρούν.

Επίσης, η εμπειρία των καταστάσεων που βιώνει ένα άτομο στη διάρκεια της ζωής του, όπως τα κρίσιμα συσσωρευμένα βιώματα, αλλά και τις δυσκολίες που αυτό έρχεται αντιμέτωπο, αποτελεί ένα ακόμα αρκετά ουσιώδες και ιδιαίτερα βασικό χαρακτηριστικό για την κατασκευή της ταυτότητάς του αλλά και στη διαμόρφωση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται και αντιδρά. Ακόμα, η εμπειρία είναι αυτή που καθιστά το άτομο κοινωνική οντότητα και αντίστροφα, το πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ενεργεί και πράττει είναι αυτό που γεννά την εμπειρία και διαμορφώνει κατά κύριο λόγο τα ταυτοτικά χαρακτηριστικά του. Για τον Giddens, το κάθε άτομο θα πρέπει να είναι σε μια διαρκή κατάσταση επαναπροσδιορισμού των όσων, πληροφοριών, βιωμάτων και εμπειριών, εισέρχονται στη ζωή μας, καθώς η ταυτότητα όλων μας προϋποθέτει μια διαρκή διαδικασία επανεξέτασης, συνθέτοντας με αυτόν τον τρόπο το υπαρκτικό πλαίσιο που θα μας προσφέρει εσωτερική συνοχή (Giddens, 2002). Η ταυτότητα, λοιπόν, είναι μια «κοσμική εμπειρία» που συγκροτεί διαφορετικές κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις και αντίστοιχες κατηγορίες, όπως η εθνοτική ομάδα, η κοινωνική τάξη, η φυλή, ακόμα και η ποδοσφαιρική οπαδική κοινότητα.

Εάν ο καθορισμός της ταυτότητας αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για την ανθρώπινη ύπαρξη, ισχύει και το αντίστροφο. Η ατομική ταυτότητα δεν έχει νόημα και λόγο ύπαρξης χωρίς το κοινωνικό γίγνεσθαι. Σύμφωνα με τον Jenkins (2007) τα άτομα είναι μοναδικά και ποικίλα, όμως η ατομικότητα συγκροτείται εξ'ολοκλήρου κοινωνικά. Η πρωτογενής και δευτερογενής κοινωνικοποίηση και η συνεχής αλληλεπίδραση έχουν ως αποτέλεσμα τα υποκείμενα να επανακαθορίζουν τον εαυτό τους και τους άλλους καθ' όλη την διάρκεια της ζωής τους. Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης αναφέρεται στην επαφή μεταξύ των ανθρώπων μέσω της οποίας μαθαίνουμε, αποδεχόμαστε και ενσωματώνουμε σειρά συμπεριφορών και προσαρμόζουμε τη ζωή μας και τη συμπεριφορά μας σε αυτές. Αυτή η διαδικασία στοχεύει να ενσταλάξει στο άτομο τα κοινωνικο-πολιτισμικά στοιχεία του περιβάλλοντός του, τα οποία διαμορφώνονται από προσωπικές εμπειρίες και κοινωνικούς παράγοντες αλλά και ενσωματώνονται στην προσωπικότητα του ατόμου. Μέσω της κοινωνικοποίησης, το άτομο αναπτύσσει και ενισχύει τις απαραίτητες δεξιότητες για τη σωστή ενσωμάτωση και συμβολή του στην κοινωνική ζωή, δημιουργώντας πρότυπα συμπεριφοράς που οργανώνονται σύμφωνα με την κοινωνία. Η διαδικασία, αυτή που στοχεύει στην ενσωμάτωση στην κοινωνία και την επιτυχή αλληλεπίδραση με άλλους είναι γνωστή ως κοινωνικοποίηση. Η κοινωνικοποίηση είναι ένας κοινωνιολογικός όρος που χρησιμοποιείται από κοινωνιολόγους, κοινωνιοψυχολόγους, ανθρωπολόγους, πολιτικούς και παιδαγωγούς, εννοώντας τη διαδικασία αυτή μετάδοσης ηθών, εθίμων, κανόνων και ιδεολογιών.

Αυτή μπορεί να χωριστεί σε δύο φάσεις σύμφωνα με το στάδιο της ζωής του ατόμου που είναι η πρωτογενής και η δευτερογενής κοινωνικοποίηση. Ο ρόλος της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης είναι να διαμορφώσει την προσωπικότητα και το χαρακτήρα ενός παιδιού, μεταδίδοντας τους κανόνες, τις αξίες και τους τρόπους συμπεριφοράς που αφορούν την κοινωνία που ζει, αλλά και το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο που είναι μέλος. Αυτή η πρώτη φάση κοινωνικοποίησης πραγματοποιείται στο οικογενειακό πλαίσιο του ατόμου και αργότερα συμβαίνει και σε εκπαιδευτικά ιδρύματα, και σε αυτήν το άτομο αρχίζει να δημιουργεί άλλες σχέσεις με φίλους και ίσους, έξω από τον πυρήνα της οικογένειας. Δεν υπάρχει συγκεκριμένο γεγονός ή σήμα που να χρησιμεύει ως τελικό σημείο αυτού του σταδίου, καθώς αυτό μπορεί να αλλάξει ανάλογα με το πρόσωπο, το κοινωνικό πλαίσιο και τον πολιτισμό στον οποίο αναπτύσσεται. Οι κοινωνικοί παράγοντες αυτού του σταδίου που προκαλούν τις πρώτες σχέσεις με το άτομο είναι η οικογένεια, το σχολείο και τα ΜΜΕ.

Η οικογένεια, ιδιαίτερα ο πλησιέστερος πυρήνας της, έχει την ευθύνη να παρακολουθεί τόσο τις σωματικές όσο και τις ψυχολογικές ανάγκες του ατόμου. Ομοίως, η οικογενειακή δυναμική θα καθορίσει την εξέλιξη του ατόμου τόσο στο επίπεδο της προσωπικότητας, όσο και στο γνωστικό και το συμπεριφορικό επίπεδο. Οι σχέσεις με τους γονείς και τα αδέρφια παρέχουν βασικές πληροφορίες για το παιδί σχετικά με τον τρόπο αλληλεπίδρασης με τον περίγυρο του ατόμου, δημιουργώντας έτσι βασικά μοτίβα συμπεριφοράς που θα του επιτρέψουν την καλύτερη προσαρμογή του στην κοινωνία στο μέλλον. Από την άλλη, μόλις αρχίσει το ακαδημαϊκό στάδιο, το σχολείο γίνεται ένας άλλος πρωταρχικός κοινωνικός παράγοντας. Το σχολείο παρέχει την ευκαιρία να αλληλοεπιδρά καθημερινά με φίλους και συμμαθητές, καθιστώντας το παιδί ενήμερο ότι μπορεί να υπάρχουν διαφορές στον τρόπο της διαδικασίας, της τρέχουσας και της σκέψης των άλλων.

Επιπλέον, η σχέση μεταξύ της σχολής και των φοιτητών παρέχει τη γνώση ότι υπάρχουν επίσης θεσμικές ιεραρχίες και πώς να αλληλοεπιδράσουν μαζί τους. Η δεύτερη φάση, η δευτερογενής κοινωνικοποίηση, γίνεται κατά το τελευταίο στάδιο της εφηβείας, θεωρητικά στην ενηλικίωση πλέον και είναι αυτή στην οποία το άτομο αρχίζει και εφαρμόζει όλα όσα μαθαίνει στο σπίτι και στο εκπαιδευτικό πλαίσιο. Σε αυτή την μεταγενέστερη κοινωνικοποίηση, το άτομο, έχει σαφέστερα αναπτύξει, πια, τις κοινωνικές του δεξιότητες και ενσωματώνεται πλήρως σε άλλους τομείς της κοινωνίας. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, το άτομο αντιλαμβάνεται και βιώνει ότι υπάρχουν και άλλα πλαίσια και πραγματικότητες που διαφέρουν από αυτά της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης. Εδώ, το πανεπιστήμιο, τα εργατικά όργανα, οι πολιτικοί θεσμοί και η κυβέρνηση διαδραματίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην κοινωνικοποίηση. Επιπρόσθετα, και σε αντίθεση με την πρωτοβάθμια κοινωνικοποίηση, στο δευτεροβάθμιο στάδιο το άτομο έχει ένα ευρύ περιθώριο δράσης, στο οποίο είναι ελεύθερο να αποφασίσει πώς να ενεργήσει.

Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας των Turner και Tajfel (1986), εξηγεί πως ένα μέρος της αντίληψης του κοινωνικού υποκειμένου για τον εαυτό του, πηγάζει από τις συλλογικότητες και τις ομάδες στις οποίες το εν λόγω άτομο ανήκει. Το άτομο δεν έχει μόνο έναν εαυτό ή μια προσωπικότητα, αλλά πολλαπλές ταυτότητες και εαυτούς, οι οποίες τέμνονται με τις αντίστοιχες συλλογικότητες στις οποίες ανήκει. Με λίγα λόγια, ένα άτομο μπορεί να ενεργεί σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με τις ομάδες στις οποίες ανήκει, οι οποίες μπορεί να είναι μια θρησκευτική ομάδα, μια γειτονιά, ένας αθλητικός σύλλογος. Όταν το άτομο αναγνωρίζει τον εαυτό του ως μέλος μιας ομάδας,

αυτόματα θεωρείται μέλος της (ενδο-ομάδα/ingroup). Άλλες υπολογίσιμες συγκριτικά ομάδες με τις οποίες το άτομο δεν μπορεί να ταυτιστεί, ονομάζονται εξω-ομάδες (outgroups). Για αυτόν τον λόγο εμφανίζεται πολλές φορές μια λογική ταύτισης των υποκειμένων με την ενδο-ομάδα και συγκρούσεις των μελών της με μέλη των αντίστοιχων εξω-ομάδων (Phinney, 1990). Ως μέρος λοιπόν της ερμηνείας των συμπεριφορών εντός των ομάδων σε σχέση με τις εξω-ομάδες, οι Turner και Tajfel (1986), δημιούργησαν μια πτυχή του θεωρητικού πλαισίου της κοινωνικής ταυτότητας που ονομάστηκε «διαπροσωπικό-διομαδικό συνεχές», γνωστότερο και ως «συνεχές του Tajfel». Το «συνεχές του Tajfel» περιγράφει δύο πόλους ενός φάσματος και αφορά: α) την διομαδική συμπεριφορά και β) την διαπροσωπική συμπεριφορά (Tajfel, 1976). Μέσα σε αυτό το ευρύ φάσμα προκύπτουν όλες οι κοινωνικές συμπεριφορές, που οι περισσότερες εξ' αυτών καλούνται να πετύχουν τους συμβιβασμούς μεταξύ των δύο πόλων του φάσματος. Εν ολίγοις, η ατομικότητα μπορεί να ειδωθεί ως μια συνεχής σύνθεση του εσωτερικού αυτοκαθορισμού και των εξωτερικών καθορισμών του εαυτού μας από τους άλλους (Jenkins, 2007). Ο Mead (1934), υποστηρίζει ότι επ' ουδενί δεν μπορούμε να δούμε τον εαυτό μας, δίχως να τον δούμε όπως τον βλέπουν οι άλλοι. Σύμφωνα με αυτόν, η συλλογική πραγματικότητα της κοινωνίας δεν είναι τίποτα παραπάνω από μια προέκταση αυτού του βασικού θεωρήματος που καθορίζει την ταυτότητα.

Η ταυτότητα είναι ένας από τους τρόπους δοκιμασίας της διατήρησης της συνοχής των ατόμων και κατ' επέκταση της συλλογικότητας. Όσον αφορά λοιπόν το άτομο, η ταυτότητα είναι ο συγκεκρισμός συσσωρευμένων και επιλεκτικών εμπειριών που λαμβάνονται από το εξωτερικό περιβάλλον σε μια συγκεκριμένη συνθήκη (Θεοδωρίδης, 2004). Τα άτομα δεν επιλέγουν την ταυτότητά τους από ένα ατελείωτο απόθεμα, την επιλέγουν σύμφωνα πάντα με τις κοινωνικό-ιστορικές συνθήκες που βιώνουν.

Συμπερασματικά, τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά αυτοπροσδιορισμού ενός ατόμου ή μιας ομάδας, το αίσθημα του ανήκειν διαμορφώνουν την ταυτότητα ενός ατόμου. Ο Taylor στη μελέτη του *Politics of Recognition* αναφέρει πως ταυτότητα είναι η πραγμάτωση του εαυτού υπό το πρίσμα των δι-υποκειμενικών του σχέσεων (Taylor C., 1992). Στην εποχή του απορρυθμισμένου καπιταλισμού, οι σχέσεις των ανθρώπων γίνονται πιο ασθενικές, ενώ η ταυτότητα βρίσκεται υπό διαρκή αμφισβήτηση (διπλωματική Δημοσθένης Σωτηρόπουλος).

Όπως θα εξετάσουμε και σε επόμενο υποκεφάλαιο, ο οπαδισμός και η αφοσίωση σε μια ποδοσφαιρική ομάδα, δίνουν την ευκαιρία στο υποκείμενο να τοποθετήσει ομαλότερα τον εαυτό του στον κοινωνικό χώρο και να σταθεροποιήσει τον δεσμό του σε μια συλλογικότητα.

1.2. Η «δημιουργία» και «ανοικοδόμηση» της οπαδικής ταυτότητας

Είναι, θα λέγαμε, εξαιρετικά πολύπλοκη και αποτελεί αντικείμενο εκτεταμένων συζητήσεων η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε οπαδούς και φιλάθλους και η εννοιολόγηση του οπαδισμού, καθώς δεν υπάρχουν «σαφώς καθορισμένα» όρια, και το φαινόμενο, όπως και οι διαχωρισμοί του εκτείνονται σε πολλαπλά χωροχρονικά επίπεδα. Από τα βασικά γνωρίσματα, που αποτελεί και την κύρια αιτία διαχωρισμού της εννοιολόγησης αυτής, είναι ο τρόπος με τον οποίο οι οπαδοί αντιμετωπίζουν την ομάδα τους. Κατά τον Ζαϊμάκη, ο οπαδισμός έχει απόλυτη συνάφεια και αλληλεξάρτηση με την προσπάθεια αναζήτησης της ταυτότητας των οπαδών (και όχι μόνο) των στοιχείων εκείνων που την χαρακτηρίζουν και τη διαφοροποιούν ταυτόχρονα από κάθε άλλη, και είναι αποτέλεσμα της εξάπλωσης των μετανεωτερικών κυρίως κοινωνιών. Συσχετίζει δε, την ανάδυση του φαινομένου με τη συγκρότηση της νεολαίας ως διακριτής κοινωνικής ομάδας (Ζαϊμάκης, 2017). Η σχέση μεταξύ οπαδού και ομάδας αποτελεί μια εκ των κορυφαίων, στο σύνολο των σχέσεων, που έχουν να κάνουν με το ποδόσφαιρο και την κοινωνία, μιας και είναι ευρέως αποδεκτό πως οι κερκίδες των γηπέδων αποτελούν μια μικρογραφία της κοινωνίας. Ο τρόπος με τον οποίο ένας οπαδός αναφέρεται στο ποδοσφαιρικό ιστορικό, στο ιστορικό των στιγμών που ζει και συλλέγει στο νου του, και πολύ περισσότερο στο «συλλογικό νου», είναι κατά τη γνώμη μας αυτό που έχει μεγαλύτερη συναισθηματική και συμβολική αξία και «ατσαλώνει», δυναμώνει δηλαδή πολύ την ψυχική και σωματική αντοχή των οπαδών, καθώς, και κατ' επέκταση και την οπαδική τους ταυτότητα.

Οι στιγμές αυτές είναι εξαιρετικής σημασίας για τη ζωή και την καθημερινότητα των οπαδών και εγγράφονται θα λέγαμε στο «είναι» όσων οπαδών πραγματικά αγαπούν την ομάδα τους, αλλά και στην συλλογική μνήμη μιας οπαδικής κοινότητας εν γένει. Σε αυτή την περίπτωση η κερκίδα θεωρείται εν τέλει το «σπίτι» τους, και η συμβολική ταυτότητα των οπαδών απεικονίζεται, αλλά και ταυτόχρονα εκφέρεται, μέσα από τα εμβλήματα, τα κασκόλ της ομάδας και τις εκάστοτε αμφιέσεις (π.χ. μπλουζάκια) που τα κουβαλούν παντού κοντά τους, ως τοτέμ και αντικείμενα λατρείας, ενώ η απώλεια για παράδειγμα ενός πανό από αντίπαλους οπαδούς, ως προσβολή υψίστης σημασίας, όπως στην περίπτωση των οπαδών των δύο αντίπαλων ομάδων της Ιταλίας, της Fossa di leoni και των Vikings (Εικόνα 1).

Για τους οπαδούς, το παιχνίδι δεν περιορίζεται εντός των τεσσάρων γραμμών και δεν κρατάει μόνο 90 λεπτά. Η ομάδα αποτελεί μέρος της καθημερινής ζωής (συνήθεια/έξη σύμφωνα με τον P. Bourdieu), ενώ οι αναφορές των οπαδών γύρω από το ποδόσφαιρο

κατασκευάζονται, και «καταναλώνονται», σε καθημερινή βάση, διεκδικώντας την αίσθηση της αυτοτέλειας και του συνανήκειν. Χρησιμοποιώντας τους όρους του Anderson, οι αθλητικές κουλτούρες που διαμορφώνονται στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, λειτουργούν με «φαντασιακό τρόπο» κατασκευάζοντας και επινοώντας νοερά τις κοινότητές τους (Anderson, 1997). Σύμφωνα με τον Nash, οι οργανωμένοι οπαδοί των ποδοσφαιρικών ομάδων συγκροτούνται και λειτουργούν στη βάση ενός συνονθυλεύματος ιστορικών και βιωματικών εμπειριών, συμβόλων και παραδόσεων. Στο πλαίσιο αυτό, τα τραγούδια και τα συνθήματά τους λειτουργούν ενισχυτικά για την «ανοικοδόμηση» της οπαδικής ταυτότητας αλλά και τη διαμόρφωση της συλλογικής συνείδησης (Nash, 2000).

Ένα άλλο στοιχείο που θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας είναι ότι ο ποδοσφαιρικός οπαδισμός αποτελεί στοιχείο της λαϊκής κουλτούρας των σύγχρονων κοινωνιών, που εμφανίζεται κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Συνενώνοντας και εκφράζοντας ετεροτοπικές «νησίδες» εντός των ποδοσφαιρικών βιοκόσμων των σύγχρονων πόλεων, η συγκεκριμένη κουλτούρα παρέχει στους οπαδούς τα μέσα για την ένταξη και αναγνώρισή τους εντός μιας συλλογικότητας, συμβάλλοντας στη συγκρότηση ισχυρών μορφών αλληλεγγύης και ταυτότητας σε μια ιδιαίτερη γεωγραφική περιοχή (Ζαϊμάκης, 2013).

Κατά τον Grossberg, ο οπαδισμός ως φαινόμενο της λαϊκής κουλτούρας, αφορά τα μέλη μιας κοινότητας που βιώνουν την ευχαρίστηση της «κατανάλωσης» και της συμμετοχής, επενδύοντας σε σημαντικό βαθμό στην πολιτισμική διαφορά (Grossberg, 1992). Πιο συγκεκριμένα, το να είσαι οπαδός καθορίζεται από μια διαδικασία αναμνηστικής τελετουργίας που περιγράφεται όχι ως ένα διακριτό ή απομονωμένο κοινωνικοπολιτισμικό γεγονός, αλλά ως μια προέκταση της καθημερινότητας. Θα μπορούσαμε να πούμε πως ο ποδοσφαιρικός αγώνας είναι απλώς μια φυσική εκδήλωση ορισμένης κανονικότητας, που τροφοδοτεί μια συνεχή διαδικασία «σχηματισμού ταυτότητας» στην καθημερινή ζωή των οπαδών.

Η σύγχρονη υπερ-εμπορευματοποιημένη εποχή χαρακτηρίζεται από αποξενωτικές στάσεις και η επικέντρωση του κοινωνικού υποκειμένου στην επαγγελματική εξειδίκευση, την οικογενειακή ζωή και σε καθορισμένες μορφές καταναλωτικής κουλτούρας εμποδίζουν την αυτόνομη αυτο-έκφρασή του (Stone, 2007), οδηγώντας παράλληλα, σύμφωνα με τη Felski σε ένα τρόπο βίωσης και χωρο-χρονικής οργάνωσης της καθημερινότητας στη βάση της επανάληψης και της ρουτίνας (Felski, 2000). Υπάρχουν σαφείς παραλληλισμοί μεταξύ των διαπιστώσεων της Felski για την καθημερινότητα και τη ζωή των οπαδών. Η κανονικότητα

του αγώνα, η τοποφιλική στάση των οπαδών και η σχέση τους με το γήπεδο της ομάδας συνθέτουν την οπαδική κουλτούρα. Πέρα από την εμπειρία του ποδοσφαιρικού αγώνα, το ποδόσφαιρο και η ομάδα αποτελούν δομικό στοιχείο της ζωής τους, προσφέροντάς τους μια συνεκτική αίσθηση του ανήκειν και αντανακλαστικούς τρόπους ύπαρξης.

Βέβαια, οι οπαδικές ταυτότητες είναι σχεσιακές και δυναμικές. Σύμφωνα με τον Ζαϊμάκη προσφέρουν στους νέους ένα μέσο για να οργανώσουν εντός του πλέγματος αλληλοδράσεων τις ανταλλαγές τους, ενώ όπως αναφέρει ο Cuche: «η ταυτότητα είναι μια διαπραγμάτευση ανάμεσα σε μια αυτό-ταυτότητα οριζόμενη καθ' εαυτή και μια ετερο-ταυτότητα οριζόμενη από τους άλλους» (Cuche, 2001). Εν ολίγοις, η διαμόρφωση της οπαδικής ταυτότητας συνδέεται με την περιβάλλουσα κουλτούρα και τις ιστορικές δυνατότητες που αυτή εγκολπώνει. Έτσι η οπαδική ταυτότητα αντικατοπτρίζει τη διαλεκτική σχέση μεταξύ αυτο-αντανακλαστικών αντιλήψεων και εξωτερικά επιβεβλημένων υποκειμενικοτήτων.

Ειδικά στην εποχή της ρευστής νεωτερικότητας, η απώλεια των κοινωνικών σταθερών, που έκαναν την ταυτότητα να φαίνεται ως κάτι εντελώς αδιαπραγμάτευτο και προκαθορισμένο, οδηγούν τα κοινωνικά υποκείμενα σε μια απεγνωσμένη αναζήτηση συλλογικοτήτων. Οι οπαδοί μιας ομάδας που κατοικούν σε μια συγκεκριμένη περιοχή συνδέονται με ένα ισχυρό αίσθημα τοποφιλίας που καλλιεργείται γύρω από τη χώρα, την πόλη, την έδρα της ομάδας και κάθε «στέκι», όπου «επιτελείται» η οπαδική ταυτότητα. Ειδικά ο τόπος καταγωγής, η «εντοπιότητα», αποτελεί ισχυρό παράγοντα ταυτοποίησης με την ομάδα, και διάκρισης μεταξύ «δικού» και «ξένου» (Σπύρος, 2013).

Οι μεταβολές των σχέσεων και των μορφών συνεργασίας στον φιλελεύθερο καπιταλισμό, υπό και την αυξανόμενη επιρροή των υπερεθνικών οργανισμών στις τοπικές κουλτούρες, έφτασε στο σημείο να διαβρώσει τις οπαδικές κοινότητες, οι οποίες με την σειρά τους, είτε προσαρμόζονται και επιβιώνουν στις νέες αυτές συνθήκες, είτε αντιστέκονται πολιτισμικά στο παγκοσμιοποιημένο αθλητικό περιβάλλον, με την ανάπτυξη «υβριδικών» ταυτοτήτων (Ζαϊμάκης, 2013). Ταυτόχρονα, υπάρχουν και τοπικές οπαδικές κοινότητες, οι οποίες αναπλάθουν τις ταυτότητές τους σε ένα διατοπικό ή υπερτοπικό περιβάλλον. Αυτοί συχνά επενδύουν με ιδεολογικό περιεχόμενο τις κοινωνικές τους πρακτικές, διεκδικώντας τον ρόλο του «γνήσιου» εκφραστή της ταυτότητας και του θεματοφύλακα της παράδοσης του συλλόγου έναντι του «κυρίαρχου συστήματος».

Παρ' όλες τις αναπόφευκτες μεταβολές που έχουν επιφέρει η φιλελευθεροποίηση και η ραγδαία εμπορευματοποίηση του ποδοσφαίρου, οι οπαδικές κοινότητες αποτελούν

ενδιάμεσους χώρους οικειότητας που συμβάλουν στην ανάπτυξη μιας θεμελιώδους αίσθησης εμπιστοσύνης εντός ενός κόσμου που χαρακτηρίζεται από ποικιλομορφία και αβεβαιότητα (Williams, 2013). Οι οπαδικές ταυτότητες ενέχουν όλα τα χαρακτηριστικά στοιχεία που χρειάζεται το κοινωνικό υποκείμενο για να διατηρήσει την αίσθηση του ανήκειν και της εσωτερικής συνοχής, απαραίτητα στοιχεία για την οντολογική του ασφάλεια σε μια εποχή ρευστότητας (Jenkins, 2007). Ωστόσο, οι οπαδικές κοινότητες περιέχουν αρκετές αμφισημίες και βίωσαν αρκετές «διαβρωτικές» μεταβολές, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια.

1.3. Τα διαφορετικά κοινωνικά πεδία/εθνοτοπία επιτέλεσης της οπαδικής ταυτότητας, τις μεταξύ τους διασυνδέσεις ή/και ιεραρχίες

Θέλοντας να τονίσει τη σημασία στην επιτέλεση της οπαδικής ταυτότητας, έξω από την φιλοσοφία εκ των προτέρων καθορισμένων και προδιαγεγραμμένων «γεωγραφικών» συνόρων, στην ανάλυσή του για το παγκόσμιο ποδόσφαιρο και την πορεία του στην διάρκεια των αιώνων, ο συγγραφέας αναφέρει πως: «Οι αλλαγές που παρατηρούνται στο παγκόσμιο ποδόσφαιρο επηρεάζουν τους ποδοσφαιρικούς κόσμους των τοπικών κοινωνιών, οι οποίες προσαρμόζονται δυναμικά στα νέα δεδομένα, αναδιευθετώντας τις λειτουργίες και επαναπροσδιορίζοντας τις ταυτότητές τους» (Ζαϊμάκης, 2013: 43). Στην συνέχεια έρχεται να εξηγήσει με απλά και κατανοητά λόγια την έννοια της «τοπικοπαγκοσμιοποίησης» (προερχόμενης από την γιαπωνέζικη dochakuka), όπως την αναφέρει (Ζαϊμάκης, 2013: 43-44), ότι είναι αυτή που περιγράφει τις μεταβολές που συμβαίνουν σε παγκόσμιο αλλά και τοπικό επίπεδο σχέσεων και συνεργασιών. Αυτές χαρακτηρίζονται από την αυξανόμενη επιρροή των παγκόσμιων οργανισμών στις τοπικές επιλογές αλλά και την δύναμη που μπορούν να έχουν συνεργασίες που από τοπικό επίπεδο διαχέονται σε οικουμενικό. Ότι ως ορολογία χρησιμοποιείται από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και από τους κοινωνικούς επιστήμονες σε μια προσπάθεια να ξεπεραστούν οι διχοτομικές αντιθέσεις (τοπικό-παγκόσμιο, οικουμενικό- ιδιαίτερο, ομοιογένεια-ετερογένεια). Επιτρέπει δε στους αναλυτές των σπορ να τονίσουν τον σύνθετο χαρακτήρα των σύγχρονων κοινωνιών, στις οποίες το τοπικό λαμβάνει χώρα στο παγκόσμιο περιβάλλον μέσω της πολιτισμικής διάχυσης της τοπικής ή εθνικής διαφοροποίησης. Από την άλλη, η αποεδαφοποίηση (αποσύνδεση από συγκεκριμένο τόπο), όπως την αναφέρει, και η ρευστότητα των κοινωνικοπολιτισμικών σχέσεων που αυτή συνεπάγεται στον σύγχρονο κόσμο, ως αποτέλεσμα και της

αστικοποίησης και της όλο και μεγαλύτερης ενσωμάτωσης των «τοπικών κοινωνιών» σε υπερτοπικά κοινωνικά δίκτυα, επαναπροσδιορίζουν τη σημασία της τοπικότητας, ή/και της κοινότητας, ως αναλυτικών ερμηνευτικών κατηγοριών κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων (Σπύρος, 2017: 6).

Ως εκ τούτου, είναι αναπόφευκτη πλέον η επιτέλεση της οπαδικής ταυτότητας και στα «εθνοτοπία» (Ethnoscapas). Με βάση την έννοια αυτή που εισήγαγε ο ανθρωπολόγος A. Appadurai, δηλώνονται τα νέα «τοπία» (landscapes) επιτέλεσης της συλλογικής ταυτότητας τα οποία αναδύονται σε πληθυσμούς με υψηλή γεωγραφική κινητικότητα. Τα «εθνοτοπία» δεν ταυτίζονται με ένα συγκεκριμένο και σαφώς οριοθετημένο γεωγραφικό χώρο, αλλά ενσωματώνουν διάχυτους και «ρευστούς» τόπους (φυσικούς, συμβολικούς), αλλά και τις μεταξύ τους διασυνδέσεις (Σπύρος, 2017: 7).

Στην μακρά (αυτή) περίοδο, που διανύουμε τις τελευταίες δεκαετίες, της ύστερης νεωτερικότητας κατά την οποία είναι σε εξέλιξη και μακροημερεύει, ένα αδιαμφισβήτητο αποδιοργανωμένο καπιταλιστικό σύστημα, οι κοινότητες οπαδών και οι οπαδικές ταυτότητες διαμορφώνουν το προφίλ και τα χαρακτηριστικά τους σε ένα αβέβαιο κοινωνικά περιβάλλον που διαμεσολαβείται από την εμπορευματοποίηση του σύγχρονου ποδοσφαίρου. Εξ αιτίας και του απόλυτου ελέγχου που ασκούν τα ΜΜΕ σε όλο το φάσμα του αθλητικού φαινομένου, και του ποδοσφαίρου ειδικότερα, και την διείσδυση των καπιταλιστικών σχέσεων, οι σχέσεις των ανθρώπων, που κάποτε διαμόρφωναν ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας που άξιζαν μεγάλες και συνεχείς επενδύσεις, καθώς και τη θυσία των άμεσων ατομικών συμφερόντων, γίνονται όλο και πιο ασθενικές και αποτελεί πλέον κοινή παραδοχή ότι είναι ρευστές (Bauman, 2017).

Το συναισθηματικό βάθος τέτοιων «φαντασιακών» κοινοτήτων είναι για τον Maffesoli το κλειδί για την κατανόηση του ρόλου της κοινότητας στη σύγχρονη κοινωνία. Χρησιμοποιώντας την έννοια των «συναισθηματικών» κοινοτήτων για να περιγράψει την ετερογένεια και την «αισθητική ευαισθησία» των μικρών κοινωνικών ομάδων που σχηματίζονται και διατηρούνται μέσω μορφών κατανάλωσης και άτυπων δικτύων φιλίας, τονίζει τον προσωρινό χαρακτήρα τέτοιων κοινοτήτων, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ρευστότητα και διασπορά, οι οποίες έχουν απεμπολήσει τα χαρακτηριστικά της συνοχής και τις παραδοσιακές έννοιες του χώρου και του χρόνου (Maffesoli, 1996). Παράλληλα, σε πρακτικό επίπεδο, οι ομάδες πετυχαίνουν την οικονομική τους επιβίωση με τη συμβολή των οπαδών, οι οποίοι καταναλώνουν τα προϊόντα και τις υπηρεσίες της ομάδας, ενώ οι ισχυροί

οικονομικοί παράγοντες εργαλειοποιούν την αναγνωρισιμότητα των τοπικών αθλητικών σωματείων. Τοπικοί επιχειρηματικοί όμιλοι καλλιεργούν και εκμεταλλεύονται τον τοπικό αθλητικό σωβινισμό με τελικό τους στόχο την προώθηση των προϊόντων τους. Γενικά, οι κύκλοι των ποδοσφαιρικών ομάδων εναρμονίζονται με τις ανάγκες του ποδοσφαιρικού marketing αξιοποιώντας και τα νέα μέσα δικτύωσης (οπαδικές ιστοσελίδες, φόρουμ επικοινωνίας). Παρά το γεγονός ότι δίνουν μια αίσθηση συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και διεκδικούν τον ρόλο του θεματοφύλακα της παράδοσης και της αυθεντικότητας του συλλόγου ενάντια στο κυρίαρχο κατεστημένο, στην πραγματικότητα αυτά είναι συνήθως «φυτώρια συντεχνιακών συμφερόντων» ανθρώπων που οικειοποιούνται τον οπαδικό λόγο (Ζαϊμάκης, 2013).

1.4. Η σημασία του όρου «κοινότητα»

Η ερμηνεία και σύλληψη πολύμορφων πολιτισμικών και κοινωνικών φαινομένων σαν τον αθλητικό οπαδισμό, δεν είναι εφικτή δίχως την χρήση των κατάλληλων αναλυτικών κατηγοριών. Οι οπαδικές συλλογικότητες μπορούν να ιδωθούν, χρησιμοποιώντας τον όρο του γερμανού κοινωνιολόγου Tönnies ως «κοινότητες» (gemeinschaft) σε αντιπαράβολή με τον όρο «εταιρική κοινωνία» (gesellschaft), δηλώνοντας δύο διακριτές κατηγορίες κοινωνικού δεσμού. Η μελέτη της κοινότητας είχε ενδεχομένως τις ρίζες της στην ρομαντική πνευματική παράδοση της ευρωπαϊκής κοινωνικής σκέψης, ως απάντηση στο κλίμα αβεβαιότητας και τις συγκρούσεις που προκαλούσε η εκβιομηχάνιση και ο ραγδαίος εκσυγχρονισμός (Jenkins, 2007).

Ο όρος «κοινότητα» παρέπεμπε σε ένα φαντασιακό παρελθόν, στο οποίο οι ορίζοντες ήταν της εκάστοτε περιοχής, η νοηματοδότηση της ζωής ήταν κοινώς αποδεκτή και κυριαρχούσε η συνεργασία και η αναγνωρισιμότητα της θέσης του ενός από τον άλλο (Jenkins, 2007). Ωστόσο στην εποχή της ρευστής νεωτερικότητας και του άκρατου καταναλωτισμού, οι κοινώς αποδεκτοί ορισμοί της βασικής έννοιας της «κοινότητας» έγιναν όλο και πιο ακαθόριστοι. Παρ'όλ'αυτά, ο όρος κοινότητα, πάντα θα αποτελεί μια ισχυρή «καθημερινή» έννοια, με βάση την οποία οι άνθρωποι οργανώνουν την ζωή τους, αντιλαμβάνονται τον τόπο και το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζουν, και τελικά την ποιότητα των σχέσεών τους. Εκφράζει δηλαδή ένα θεμελιώδες σύνολο αναγκών (Doyal & Gough, 1991).

Σύμφωνα με τον Σπύρο Θ. (2017), για την συγκρότηση της κοινότητας και την θεμελίωση

των δεσμών των μελών της σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η «κουλτούρα», συνιστώντας ένα αμάλγαμα κοινών συμβόλων, αξιών και ιδεών, που προσδίδει μια πολιτισμικά ομοιογενή ταυτότητα μιας κοινωνικής ομάδας και την διακρίνει από μια άλλη. Οι άνθρωποι σύμφωνα με τον Cohen (2002), συγκροτούν μια έννοια του εαυτού τους και των ομοίων τους, ως «ανήκοντες» σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον αλληλοδράσεων και σχέσεων μαζί με τους άλλους, θέλοντας με αυτόν τον τρόπο να ορίσει την κοινότητα. Μολαταύτα, το περιεχόμενο της «κοινότητας» μπορεί να μεταβληθεί ανάλογα με τις πολιτισμικές αναφορές που αποδίδουν στον όρο τα δρώντα υποκείμενα (Σπύρος, 2010).

Υπό αυτό το πρίσμα, οι οπαδικοί βιοκόσμοι στην ρευστότητα της ύστερης νεωτερικότητας, προσφέρουν την αίσθηση του «ανήκειν» σε μια κοινότητα και λειτουργούν ως «καταφύγιο» ενάντια στην υποχώρηση παραδοσιακών κοινοτικών δεσμών όπως της οικογένειας, της γειτονιάς, της εργασίας (Williams, 2013). Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι οπαδικές κοινότητες προσφέρουν την ασφάλεια και την αυτοεπιβεβαίωση σε μια εποχή όπου κυριαρχεί η οικονομική και κοινωνική επισφάλεια, προσφέροντας την ευκαιρία για συναισθηματική διέγερση και έξαψη, στοιχεία που τόσο εκλείπουν από τις σύγχρονες κοινωνίες.

1.5. Κολεκτίβες οπαδών που έδρασαν στην Ευρώπη

Εξαιτίας των διαφορετικών σε κάθε χώρα πολιτικών-κοινωνικών εξελίξεων, και των εκάστοτε αλλιώτικων μορφών εξέλιξης των κοινωνιών, και αποδοχής από αυτές των πολλών οπαδικών μορφών συλλογικότητας στην πορεία και εξέλιξη των δεκαετιών, ο οπαδισμός ως ταυτότητα και πλέγμα προτύπων συμπεριφοράς εμφανίστηκε στο περιβάλλον της μεταπολεμικής Ευρώπης. Ακολούθησε τη δική του διαφορετικότητα και πορεία σε κάθε μία από τις χώρες στις οποίες χρονολογείται ότι εμφανίστηκε περί τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Βέβαια, η παρακολούθηση αγώνων ποδοσφαίρου στην Αγγλία εντοπίζεται ακόμα παλαιότερα, κατά την βικτωριανή ακόμα εποχή, από τότε που το ποδόσφαιρο οργανώνεται ως άθλημα στα δημόσια σχολεία (public schools). Τότε, οι φίλαθλοι προσέρχονται στα γήπεδα και επιλέγουν τη θέση τους με βάση «άτυπους» κανόνες. Ως τότε δεν υπάρχει διαχωρισμός θεατών με βάση την κοινωνικοοικονομική κατάσταση και τις οπαδικές προτιμήσεις (Ζαϊμάκης, 2017: 60).

Ο οπαδισμός, με την σημερινή έννοια του όρου, με όρους κοινότητας καθώς επίσης και κοινής τοπικής ταυτότητας και αντιπαλότητας, ξεκίνησε στην «πατρίδα» του ποδοσφαίρου

την Αγγλία, όπου στα τέλη της δεκαετίας του 1960 αναδύονται άγνωστες ως τότε μορφές νεανικής «κουλτούρας και συμπεριφοράς». Οι οπαδοί αρχίζουν να συγκεντρώνονται στα πέταλα των γηπέδων και να διεκδικούν τη δική τους συμμετοχή στο παιχνίδι μέσω της χρήση συμβόλων, συνθημάτων και τραγουδιών. Την ίδια περίοδο, ένα βίαιο κύμα συμπλοκών κατακλύζει τα γήπεδα, παίρνοντας τη μορφή προμελετημένης, θα μπορούσαμε να πούμε, σύγκρουσης ανάμεσα σε αντιμαχόμενες κολεκτίβες οπαδών ή μεταξύ οπαδών και αστυνομίας. Αυτές οι συμπλοκές θα γενικευτούν στις αρχές της δεκαετίας του 1970 με την εισχώρηση, στα γήπεδα του Λονδίνου αρχικά, και στην συνέχεια στην υπόλοιπη χώρα, της νεολαιίστικης υποκουλτούρας των «skinheads».

Οι «skinheads» θα αναδυθούν ως αποτέλεσμα διαφορετικών συμπεριφορών στην κοινωνία της Βρετανίας της δεκαετίας του 1960. Ο «skinhead» είναι μέλος μιας υποκουλτούρας που προήλθε από νέους της ανομοιογενούς φυλετικά εργατικής τάξης στο Λονδίνο της Αγγλίας τη δεκαετία του 1960. Είχαν επιθετική συμπεριφορά και χρησιμοποιούσαν τη βία ως μέσο έκφρασης της δυσαρέσκειάς τους απέναντι στην καθεστηκυία κατάσταση. Σύντομα εξαπλώθηκε σε άλλα μέρη του Ηνωμένου Βασιλείου, με ένα δεύτερο κίνημα skinhead, της εργατικής τάξης, που εμφανίστηκε παγκοσμίως στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Καθώς η μεσαία τάξη άρχισε να έχει μεγαλύτερη και καλύτερη πρόσβαση σε ανέσεις της εποχής, η εργατική τάξη είχε περιορισμένες δυνατότητες. Η δυσκολία αυτή που αντιμετώπιζε η νεολαία της εργατικής τάξης να πάρει μέρος στα κοινά και η όλο και αυξανόμενη περιθωριοποίησή της, οδήγησε στην εμφάνιση ενός «ιδιαίτερου» και διαφορετικού τρόπου ζωής τους με κοινή ένδυση για να ξεχωρίζουν. Υποκινούμενοι από την κοινωνική αποξένωση από την μία και από την αλληλεγγύη της εργατικής τάξης από την άλλη, οι skinhead («δέρματα» του Ηνωμένου Βασιλείου) ορίζονται από τα κομμένα ή ξυρισμένα κεφάλια τους και τα ρούχα της εργατικής τάξης όπως ο Dr. Martens. Επίσης οι μπότες εργασίας, οι τιράντες, τα ψηλά τζιν και τα πουκάμισα με γιακά και κουμπιά, συνήθως με λεπτή εφαρμογή είναι ο χαρακτηριστικός τρόπος ένδυσης των Βρετανών εργατών. Το κίνημα έφτασε στο αποκορύφωμά του στα τέλη της δεκαετίας του 1960, γνώρισε μια αναβίωση στη δεκαετία του 1980 και, έκτοτε, έχει αντέξει σε πολλαπλά πλαίσια παγκοσμίως.

Οι «skinheads» προερχόμενοι κατά κύριο λόγο από την εργατική τάξη, διακρίνονται κυρίως για τα μερικά συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως ότι ασχολούνται με ανειδίκευτη/περιστασιακή εργασία, είναι εκτεθειμένοι στη βία και έχουν χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Άλλο χαρακτηριστικό γνώρισμά τους είναι ότι υιοθετούν στην

καθημερινότητά του ισχυρά πρότυπα ανδρικής κυριαρχίας και αρρενωπότητας και αυτό ίσως για τον λόγο ότι προέρχονται από οικογένειες που τις χαρακτηρίζει η χαλαρή επιτήρηση των παιδιών και συχνή βία ως μέσο κοινωνικοποίησης. Συχνά συγκροτούν και συμμετέχουν σε συνοικιακές συμμορίες οι οποίες ως επί το πλείστον καθοδηγούνται από τους «καλύτερους μαχητές». Αυτό συνεπάγεται έντονες διαμάχες τόσο με αντίπαλες συμμορίες όσο και στο εσωτερικό τους και έντονη προσκόλληση στη δική τους συλλογικότητα, αναπτύσσοντας παράλληλα έντονο το αίσθημα του συνανήκειν από την μια πλευρά και εχθρότητας προς τις αντίπαλες ομάδες από την άλλη (Ντάνινγκ, 2010).

Λίγο αργότερα οι Σκίνχεντς συνδέθηκαν με το μουσικό κίνημα της Πανκ και εθνικιστικές καθώς και ακροδεξιές οργανώσεις. Τα πρότυπα βίαιης συμπεριφοράς θα εξαπλωθούν την επόμενη δεκαετία, ενώ το κίνημα των «skinheads» στα αγγλικά γήπεδα θα αρχίσει να παρακμάζει, δίνοντας τη θέση του στο φαινόμενο του χουλιγκανισμού. Όλη αυτή η προσπάθεια ήταν απότοκο ενός ευσυνείδητου εγχειρήματος της νεολαιϊστικής εργατικής τάξης να οριοθετήσει την θέση της σε μια ιεραρχική κοινωνία. Παράλληλα το κύμα μεταναστών της περιόδου από την Τζαμάϊκα στο Λονδίνο οι οποίοι δούλευαν ως λιμενεργάτες στο ανατολικό Λονδίνο, έδωσε την δυνατότητα συνύπαρξης ντόπιων και μεταναστών δημιουργώντας μια πολυφυλετική εργατική τάξη με κοινούς τρόπους συμπεριφοράς και κουλτούρας (Carroll, 1980).

Από το 1960 και μετά καταγράφηκαν περιστατικά βίαιης συμπεριφοράς στα γήπεδα, κάτι που εξηγείται με την διαδικασία εξαστισμού του ποδοσφαίρου και απομάκρυνσής του από τις παραδοσιακές του βάσεις, δηλαδή από την εργατική τάξη (Κοταρίδης, 2005: 8). Παράλληλα σχεδόν με τον οπαδισμό, παρατηρήθηκε και το φαινόμενο του χουλιγκανισμού, το οποίο μέσα σε μια 20ετία διευρύνθηκε και πήρε τεράστιες διαστάσεις. Οι Χούλιγκανς συνδέονταν άμεσα με την κουλτούρα των Σκίνχεντς. Οι νέοι, εφόσον άρχισαν να αποτελούν πλέον ξεχωριστή κοινωνική κατηγορία, αναζητούσαν τρόπους να αυτονομηθούν και να εκφραστούν και τις περισσότερες φορές χρησιμοποιούσαν τη βία με σκοπό να δηλώσουν την παρουσία τους. Ο χουλιγκανισμός, βέβαια δεν είναι πρόσφατο φαινόμενο, έχοντας εκδηλωθεί από τις πρώτες διοργανώσεις ποδοσφαιρικών συναντήσεων στην Αγγλία, και κορυφώθηκε κατά την δεκαετία του 1960 στις υποβαθμισμένες συνοικίες του Λονδίνου και από το 1980 εξαπλώθηκε σε πολλές χώρες της Ευρώπης (Μαστρογιαννάκης, 2017).

Ο όρος «χούλιγκανς» είναι ένας ευρύς όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τους οπαδούς που επιδεικνύουν γενικά βίαιες, ακραίες και παραβατικές συμπεριφορές είτε μέσα

στο γήπεδο, είτε εκτός. Ιδιαίτερα διαδεδομένη είναι η χρήση του όρου στην βόρεια Ευρώπη και λιγότερο στη νότια και στα Βαλκάνια, όπου προτιμάται ο όρος «Ultras», ο οποίος φαίνεται να σημαίνει τους οργανωμένους αλλά και πολύ φανατικούς οπαδούς με βίαιες, παραβατικές και ρατσιστικές συμπεριφορές. Οι «Ultras» είναι ένας τύπος «ομοσπονδιακών» οπαδών ποδοσφαίρου που φημίζονται για τη φανατική υποστήριξή τους. Ο όρος προέρχεται από την Ιταλία, αλλά χρησιμοποιείται παγκοσμίως για να περιγράψει κυρίως αυτού του τύπου του οργανωμένου οπαδού ομάδων. Η τάση συμπεριφοράς των ομάδων ultras περιλαμβάνει τη χρήση φωτοβολίδων (κυρίως στη χορογραφία «tifo»), τη φωνητική υποστήριξη σε μεγάλες ομάδες και την εμφάνιση πανό στα γήπεδα ποδοσφαίρου, τα οποία έχουν σχεδιαστεί για να δημιουργούν μια ατμόσφαιρα που ενθαρρύνει τη δική τους ομάδα και εκφοβίζει τους αντίπαλους παίκτες και τους υποστηρικτές τους (Εικ. 1. Tifo Viking).

Οι ομάδες Ultras και οι ενέργειές τους είναι ακραίες και επηρεάζονται και συνδέονται άμεσα με τον εθνικισμό και τις πατριωτικές συμπεριφορές. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτό φτάνει στο σημείο όπου η παθιασμένη και πιστή υποστήριξη της ομάδας κάποιου γίνεται δευτερεύουσα σε σχέση με τη θεωρητική ιδεολογία του φαινομένου των ultras. Οι Ultras έχουν επίσης τοπικές παραλλαγές και ανάλογα, όπως το barra bravas στην Ισπανόφωνη Αμερική και το Torcidas Organizadas στη Βραζιλία (Εικ. 2).

Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο συγγραφέας, «ο χουλιγκανισμός είναι και πάλι μέρος της ποδοσφαιρικής σκηνής στην Αγγλία αυτή τη σεζόν». Ο συγγραφέας προτείνει ότι δεν υπάρχει απλή εξήγηση για τον χουλιγκανισμό ούτε απλή λύση για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Συνάγεται το συμπέρασμα ότι απαιτείται μια σύνθεση ορισμένων από τις εξηγήσεις, χωρίς να διαχωρίζεται ο ποδοσφαιρικός χουλιγκανισμός από την κοινωνία γενικότερα, και ότι πρέπει να πραγματοποιηθούν τόσο βραχυπρόθεσμα προληπτικά μέτρα όσο και μακροπρόθεσμες κοινωνικές αλλαγές» (Carroll, 1980). Λύση στο πρόβλημα του χουλιγκανισμού που «μάστιζε» τα γήπεδα της Αγγλίας, επιχείρησε να δώσει το 1989 η Μάργκαρετ Θάτσερ όταν αποφάσισε ότι θα καταπολεμήσει κάθε είδους βία στα γήπεδα, με εξαγγελία και τήρηση αυστηρών μέτρων που συνοδεύονταν με εξίσου αυστηρές ποινές στους πρωταγωνιστές. Ο χουλιγκανισμός συνδέθηκε, ιδιαίτερα κατά την περίοδο εκείνη άμεσα με την Αγγλία, όμως αποτελεί μύθο το ότι η Θάτσερ τον πάταξε ή τον έδιωξε από τα γήπεδα της Αγγλίας. Σημαντικό ρόλο στην ιστορία διαδραμάτισε, απεναντίας, ο δικαστής Taylor, μετά τα συμπεράσματα της έκθεσης της επιτροπής του οποίου, κατόπιν της τραγωδίας στο Χίλσμπορο, ξεκίνησαν σειρά διορθώσεις τεχνικών παράληψεων στα γήπεδα.

Το 1968 ιδρύθηκε ο πρώτος σύνδεσμος οργανωμένων οπαδών στην Ιταλία. Ο σύνδεσμος οπαδών της Milan, οι Fossa dei leoni («Η φωλιά του λιονταριού», Εικ. 1), άρχισαν να καταλαμβάνουν συνεχώς τις ίδιες θέσεις στις κερκίδες και να φτιάχνουν πανό επηρεασμένα από την κινεζική κουλτούρα. Μέσα σε μια δεκαετία ιδρύθηκαν και άλλοι σύνδεσμοι σε όλη την χώρα, είχαν διασυνδέσεις με αριστερά κινήματα στην αρχή, ενώ στη συνέχεια εκφράστηκαν στο οπαδικό πεδίο και άλλες πολιτικές ιδεολογίες. Ο ποδοσφαιρικός οπαδισμός στην Ιταλία αναδεικνύει την τοπική ταυτότητα, καθώς είναι μια υποκουλτούρα στην οποία εμπεριέχονται οι κοινωνικές ανισότητες που υπάρχουν στην ιταλική κοινωνία.

Ο Scalia περιγράφει την παραδοσιακή-τοπική ταυτότητα των οπαδών με τον όρο «Campanilismo», ορολογία που έχει να κάνει σε μεγάλο βαθμό με την υπερβολική αφοσίωση στις ρίζες και στην κοινότητα. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι οργανωμένοι οπαδοί δεν είχαν θέσει ξεκάθαρα όρια ανάμεσα στο ποδόσφαιρο και την πολιτική. Έπειτα όμως, με την έλευση της κουλτούρας της μετα-βιομηχανικής εποχής και με την εμπορευματοποίηση ανεξαρτητοποιήθηκαν από την ιδεολογική τους βάση, με αποτέλεσμα οι τοπικές (κοινωνικές- πολιτικές) ταυτότητες να μετατραπούν σε συλλογικές (Scalia, 2009:43-44).

Στο ισπανικό ποδόσφαιρο, η δικτατορία του Φράνκο (1937-1975), καθυστέρησε πολύ τις εξελίξεις, καθώς η σχετική απομόνωση και η περιορισμένη μετάδοση από τα Μ.Μ.Ε. φαίνεται πως ήταν η κύρια αιτία για την αργοπορία της ανάπτυξης της νεανικής υποκουλτούρας του ποδοσφαιρικού οπαδισμού. Μέχρι τότε υπήρχαν οι παραδοσιακοί οπαδοί, μεγαλύτεροι σε ηλικία που ονομάζονταν «refias». Από το 1975 και μετά οι πιο νέοι, φανερά επηρεασμένοι από τους Άγγλους και τους Ιταλούς διαχωρίστηκαν από τους refias με σκοπό να δημιουργήσουν μέσα στο γήπεδο ατμόσφαιρα πιο παθιασμένη και εορταστική. Σταδιακά αυτό οδήγησε σε ακραίες και βίαιες συμπεριφορές ενώ ήταν η αρχή για να δημιουργηθούν σύνδεσμοι οπαδών που είχαν τα ίδια χαρακτηριστικά με τους Ultras (Spaaij, 2006: 105-107).

Στη Γαλλία, σύμφωνα με τον Hourcade (2013), στο διάστημα που προσδιορίζεται από τον ίδιο και αφορά την περίοδο από τον μεσοπόλεμο ως και την δεκαετία του 1970, για μια σειρά αιτιών, η προσέλευση των οπαδών στα γήπεδα της χώρας είναι μικρότερη σε σχέση με την αντίστοιχη των γειτονικών της χωρών. Επίσης άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι οι οπαδοί, παρ' όλη την προσέλευσή τους στο γήπεδο δεν δημιουργούν την απαιτούμενη και αναμενόμενη «ένταση» στην κερκίδα. Ο Hourcade το εξηγεί, εκτός των άλλων παραγόντων

(ανταγωνισμός ποδηλασίας και ράγκμπυ), χρησιμοποιώντας και το επιχείρημα αφενός της αργής εξέλιξη του φαινομένου του εξαστισμού, αφετέρου τις μέτριες επιδόσεις τον Γάλλων στο ποδόσφαιρο ως τότε. Τις τελευταίες δεκαετίες πριν την αλλαγή του αιώνα, η εμπορευματοποίηση και η εισβολή των Μ.Μ.Ε., συμβάλουν αναμφισβήτητα στην ανάπτυξη του φαινομένου. Οι Γάλλοι εμπνεύστηκαν από τους Άγγλους (hooligans- kop) κυρίως όμως από τους Ιταλούς (ultras) (Hourcade, 2013: 87-89).

1.5.1. Χουλιγκανισμός (κατ' εξοχήν ανδρικά χαρακτηριστικά)

Η λέξη χουλιγκανισμός είναι άμεσα συνδεδεμένη με αθλητικές δραστηριότητες, κυρίως στον χώρο του ποδοσφαίρου. Η πραγματική της έννοια, όμως, βρίσκεται κάπου στα 1800 όταν μαίνονταν οι διαμάχες ανάμεσα σε συμμορίες του δρόμου. Η λέξη χρησιμοποιείτο για να περιγράψει την άγρια συμπεριφορά των συμμοριών που προσπαθούσαν να φέρουν υπό την κατοχή τους διάφορες συνοικίες της Βρετανίας. Υπάρχουν διάφορες θεωρίες για την καταγωγή της λέξης. Η μία από αυτές λέει ότι βασίζεται στο όνομα ενός Ιρλανδού ταραχοποιού, του Πάτρικ Χούλιγκαν, ο οποίος έδρασε τη δεκαετία του 1890 και απασχόλησε πάμπολλες φορές την βρετανική αστυνομία. Μία άλλη θεωρία θέλει το όνομα να προέρχεται από μία πασίγνωστη συμμορία του δρόμου με το όνομα «Χούλι», ενώ η τρίτη ότι η λέξη βασίζεται στην «Χούλι» (Hoooley), η οποία αυτή τη φορά σημαίνει «άγριο, δυναμικό πάρτυ».

Με το πέρασμα των χρόνων η λέξη «χουλιγκανισμός» συνδέθηκε με τον χώρο του αθλητισμού και ειδικότερα του ποδοσφαίρου. Στην Αγγλία τα επεισόδια στα γήπεδα, αλλά και έξω από αυτά άρχισαν στα τέλη της δεκαετίας του 1890, όταν οπαδοί διάφορων ομάδων συγκρούονταν μεταξύ τους. Η λέξη πήρε ευρείες διαστάσεις την δεκαετία του 1950 όταν κυριαρχούσε η βία στα γήπεδα της Λατινικής Αμερικής. Από εκεί και μετά η λέξη αναφέρεται σε κάθε επεισόδια που λαμβάνουν χώρα σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου και αφορούν τον χώρο του ποδοσφαίρου. Ο χουλιγκανισμός συνδέθηκε άμεσα με την Αγγλία όταν το 1989 η Μάργκαρετ Θάτσερ αποφάσισε να καταπολεμήσει κάθε είδους βία, με αυστηρά μέτρα και εξίσου αυστηρές ποινές στους πρωταγωνιστές.

Το προφίλ ενός χούλιγκαν χαρακτηρίζουν λέξεις-εκφράσεις όπως «νέος, οπλισμένος, επικίνδυνος, συνήθως απαίδευτος, ταγμένος στην ιδέα που δεν είναι άλλη από την ποδοσφαιρική του ομάδα». Συνήθως παίρνει μέρος σε οργανωμένες συμπλοκές με αντίπαλους οπαδούς. Το πλέον καθοριστικό χαρακτηριστικό είναι να στήνει ενέδρες, να κάνει επιδρομές και ο μόνος λόγος που πάει στο γήπεδο είναι για να τα σπάσει.

Ο σκληρός πυρήνας των οπαδών και, ακόμη περισσότερο, ο σκληρός πυρήνας των χούλιγκαν, οι οποίοι δεν πρέπει να ταυτίζονται με το σύνολο των οργανωμένων οπαδών, εξακολουθεί να προέρχεται από το νεανικό και αντρικό τμήμα των λαϊκών τάξεων. Η βάση του χουλιγκανισμού, είναι πάντα αντρική και πάντα νεανική, είναι περισσότερο ταξικά διαφοροποιημένη (φοιτητές, μεσαίες τάξεις), ανάλογα με το τί εκφράζει κοινωνικά ένας ποδοσφαιρικός σύλλογος και μια περιοχή. Το κοινωνιολογικό κέντρο βάρους του χουλιγκανισμού εντοπίζεται στις λαϊκές τάξεις, έχει χαρακτηριστικά λαϊκά, αντρικά, νεανικά.

Είναι αυτοί που προκαλούν καταστροφές χωρίς ιδιαίτερη αφορμή, από έλλειψη παιδείας ή για να κάνουν αισθητή την παρουσία τους έξω από τα παράθυρα των «κέντρων λήψεως αποφάσεων». Αυτοί που μεταφέρουν εκτός έδρας εσωτερικές διαφορές και εθνικές αντιπαλότητες. Οι οπαδοί από χώρες με υψηλό ποσοστό ανεργίας και αλκοολισμού, οι κάτοικοι φτωχών χωρών που βλέπουν τα επεισόδια ως φυσική προέκταση ενός σημαντικού ποδοσφαιρικού αγώνα ή, αλλιώς, ως ενεργό προσφορά των φιλάθλων στον αγώνα των ομοϊδεατών τους ποδοσφαιριστών.

Όπως έδειξε, σε μια κλασική μελέτη για τους χούλιγκαν, ο καθηγητής G. Armstrong (ο οποίος συμμετείχε επί πολλά χρόνια, για να πραγματοποιήσει την μελέτη του, στο εσωτερικό της πιο σκληρής ομάδας χούλιγκαν του Sheffield), η άσκηση βίας δεν είναι το επίκεντρο της δράσης των χούλιγκαν. Αντιθέτως, η ταυτότητα, η δημιουργία ταυτότητας, βρίσκεται στη ρίζα του χουλιγκανισμού. Η βία είναι απλώς μία παράπλευρη όψη αυτής της ταυτότητας, η πιο καθαρή έκφραση και η πιο καθαρή απόδειξη της συμμετοχής σε μια συλλογικότητα. Επομένως, ο «σύγχρονος χουλιγκανισμός» εκφράζει ένα μεγάλο πάθος και συνάμα μια μεγάλη καταστροφική δύναμη.

Παρατηρούμε και σε αυτή την συγκεκριμένη ομάδα-κολεκτίβα-συλλογικότητα, πόσο ισχυρό είναι το ανδρικό πρότυπο, η έντονη έμφυλη διάκριση σε κάθε πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του οπαδού-φιλάθλου «χούλιγκαν», σε τέτοιο βαθμό που δεν μπορούμε να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, από έγκυρες βιβλιογραφικές ή ηλεκτρονικές πηγές, εάν ο «χουλιγκανισμός» αποτελεί καθαρά ανδρικό φαινόμενο ή αν αποκρύπτεται, σκόπιμα ή όχι, η συμμετοχή και της γυναίκας σε τέτοιου είδους ταραχώδεις συμπεριφορές και πρόκληση ζημιών και αναταραχών στους χώρους εντός και εκτός των γηπέδων. Από τη στιγμή που η γυναίκα είναι πολλές δεκαετίες ενεργό μέλος των γηπέδων και των κερκίδων, μένει να δούμε, ίσως σε κάποια παρόμοια με την παρούσα μελέτη, τον ρόλο της όχι μόνο

στο πώς βιώνει την κερκίδα ως ενεργό μέλος της με πανό, κασκόλ, τραγούδια και συνθήματα για να υποστηρίξει την ομάδα της, αλλά αν υπάρχουν αναφορές, γιατί η λογική μας παραπέμπει ότι ως ενεργό μέλος ομάδας μπορεί και εκείνη να παρεκτραπεί, και η συμπεριφορά της να μην αρμόζει σε μια απλά όμορφη παρουσία και ήρεμη δύναμη υποστήριξης της ομάδας της.

1.6. Κολεκτίβες οπαδών της Ελλάδας και η περίπτωση της «Γαλάζιας Στρατιάς» στις κερκίδες

Εξ αιτίας της δολοφονίας του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου τον Δεκέμβρη του 2008, το ελληνικό πρωτάθλημα της περιόδου 2008-2012, μας αναφέρει στην διπλωματική του ο Σωτηρόπουλος Δ., έγινε πεδίο έκφρασης των οπαδών, σε ζητήματα πολιτικού και κοινωνικού ενδιαφέροντος. Η κοινωνική και οικονομοπολιτική συγκυρία της περιόδου ανέδειξε το φαινόμενο του πολιτικού λόγου στις κερκίδες με την διευρυμένη έννοια του όρου. Από το 2008 και έπειτα, άρχισαν σε μαζικό επίπεδο να υπάρχουν πανό στις κερκίδες για πολιτικά-κοινωνικά θέματα, την περίοδο του 2011-12 καθώς και το καλοκαίρι του δημοψηφίσματος αλλά και πολλά πανό αντιφασιστικά-αντιρατσιστικά. Το σημαντικό όλων ήταν πως, όπως και σε άλλα κοινωνικά κομμάτια και δη στη νεολαία και στη νέα γενιά, ότι τα γεγονότα εκείνου του Δεκέμβρη, γέννησαν μια συνθήκη αντίστασης, έναν λόγο και μια στάση ενάντια στο υπάρχον πολιτικό σύστημα και στις κυρίαρχες πολιτικές επιλογές (διπλωματική Δημοσθένης Σωτηρόπουλος).

Στην Ελλάδα, οι δεκαετίες του 1970 και 1980 χαρακτηρίστηκαν από έντονα τα χαρακτηριστικά του εξαστισμού κατά τα οποία μεγάλο μέρος των πληθυσμών της υπαίθρου μετακινούνταν στην πόλη. Έτσι τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια βρήκαν την αγροτική παραγωγή σε ύφεση, αφού το εργατικό δυναμικό προσπαθούσε να ενταχθεί και να διαμορφώσει έναν νέο αστικό τρόπο ζωής, με αποτέλεσμα μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού να μετακινείται και να επιδιώκει σχέσεις μισθωτής εργασίας στα μεγάλα αστικά κέντρα, για να μπορέσει να ζήσει μια αξιοπρεπή ζωή. Αφού οι αυξανόμενες αστικοποίηση, δημιούργησε διαφορετικές ανάγκες μακριά από την ύπαιθρο, το εργατικό δυναμικό της αναγκαστικά προσαρμόστηκε στα νέα δεδομένα της εποχής για να διεκδικήσει τα προς το ζειν και να μπορέσει να επιβιώσει.

Ο εξαστισμός, εκτός των άλλων, έφερε ως απόρροια την έντονη ανοικοδόμηση των πόλεων, γεγονός που συνδέεται με τη διαμόρφωση μορφών οπαδικής κουλτούρας και ταυτότητας

στις γειτονιές και κατ' επέκταση στις κωμοπόλεις και μεγάλες πόλεις όπου ξεκινάει να εμφανίζεται, σταδιακά να εξαπλώνεται και σιγά σιγά να εδραιώνεται στη χώρα τη δεκαετία του 1980 αυτό που ονομάζουμε μα απλά λόγια «οπαδική κουλτούρα». Η εμφάνιση νέων πυρήνων οπαδών, καθώς η μετακίνηση μεγάλου τμήματος του πληθυσμού στα μεγάλα αστικά κέντρα δημιουργεί την ανάγκη για νέες μορφές κοινωνικών συσσωματώσεων (Ζαϊμάκης, 2018). Η ανάδυση των οπαδικών συλλογικοτήτων φαίνεται να επηρεάστηκε σημαντικά και από τις διαδικασίες επαγγελματοποίησης και εμπορευματοποίησης που χαρακτηρίζουν αυτή την περίοδο το ελληνικό ποδόσφαιρο. Στις κοινότητες των οργανωμένων οπαδών, αναπτύσσονται νέες μορφές κοινωνικότητες και διαμορφώνονται αντίστοιχες ταυτότητες και αντιπαλότητες.

Οργανωμένους οπαδούς σε «στεγασμένους συνδέσμους» βλέπουμε ήδη από τη δεκαετία του 1960, οι οποίοι λειτουργούν ως λέσχες φιλάθλων, υιοθετώντας λογική εθελοντικής προσφοράς προς το τοπικό σωματείο. Οι οργανωμένοι οπαδοί συνθέτουν ένα σύστημα αξιών στη βάση της τοπικότητας και του αισθήματος «περηφάνιας» που δημιουργεί η αίσθηση ότι υπερασπίζονται την «ομάδα τους» (Ζαϊμάκης, 2018). Με τον καιρό γεννιούνται και τα χαρακτηριστικά του ανταγωνισμού, όπως η αντιπαλότητα, ενώ γίνεται περισσότερο αντιληπτή η αξία της καταγωγής από έναν τόπο με, αναπόφευκτα, παράλληλη, την απαξίωση καταγωγής από έναν άλλο. Σε έναν κόσμο που με το πέρασμα των χρόνων δείχνει σαν να μπαίνει σε «καλούπι», οι οπαδικές συλλογικότητες εμφανίζονται να έχουν την θέληση να ξεπροβάλλουν και να αυτοπροσδιοριστούν ως χώροι συγκρότησης μιας ιδιαίτερης για κάθε πόλη, περιοχή, συνοικία, πολιτισμικής ταυτότητας και ανάπτυξης μιας αίσθησης του «ανήκειν» σε κάτι το ιδιαίτερο, ξεχωριστό από τα υπόλοιπα, μαγικό, ασφαλές και συνάμα τόσο οικείο προς τον καθένα από αυτούς τους φιλάθλους-οπαδούς ξεχωριστά.

Με την έλευση βέβαια της δικτατορίας έρχεται και η απαγόρευση λειτουργίας των συνδέσμων, όμως με την αποκατάσταση της δημοκρατίας, το οπαδικό κίνημα αναζωπυρώνεται εξαιτίας της σημαντικής παρουσίας μαχητικών πυρήνων νεαρών οπαδών, οι οποίοι συγκεντρώνονται στα πέταλα των γηπέδων για να υποστηρίξουν την ομάδα τους. Το γήπεδο δεν αποτελεί για αυτούς μόνο πεδίο εκδήλωσης βίαιης συμπεριφοράς, αλλά κυρίως ένα μοντέλο αστικής κοινωνικότητας και έναν κοινωνικό χώρο όπου οι φίλαθλοι μπορούν να εκφράζουν τα συναισθήματά τους, να κοινωνικοποιούνται και να απολαμβάνουν δυνατές συλλογικές εμπειρίες. Η παγίωση του οπαδικού φαινομένου στην περίοδο της μεταπολίτευσης μπορούμε να πούμε ότι συνδέεται με την γενικότερη ενδυνάμωση των

νεανικών μορφών κουλτούρας, όπου πρωταγωνιστούν νέοι με ποικίλα πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Αν και προέρχονται από διαφορετικές υποκουλτούρες, έχουν όλοι κοινό σημείο αναφοράς τη ροκ μουσική καθώς και την αμφισβήτηση των κοινωνικών και ηθικών προτύπων της εποχής. Το αποτέλεσμα είναι η καθιέρωση νέων προτύπων οπαδικής συμπεριφοράς, προερχόμενα κυρίως από τους Ιταλούς ultras που προβάλλουν τις αξίες του επιθετικού ανδρισμού και της έντονης αρρενωπότητας (Ζαϊμάκης, 2018). Παρατηρούμε και εδώ σε αυτό ακριβώς το σημείο, για κριτική της βιβλιογραφίας σε κάθε σημείο που κρίνεται απαραίτητο για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, το μέγεθος της έμφυλης διαφοροποίησης. Οι άνδρες είναι δεδομένο ότι συμμετέχουν, σε αντίθεση με τις γυναίκες, σε κάθε «επιθετική» οπαδική συμπεριφορά, και η «αρρενωπότητα» αναδεικνύεται ως το μεγαλύτερο πλεονέκτημα που θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κάθε προσφυλή στις απαιτήσεις των προτύπων συμπεριφοράς ενός οπαδού. Συνεχίζει ο συγγραφέας λέγοντας πως οι ομάδες των νεαρών αυτών οπαδών υιοθετούν συγκεκριμένους δεοντολογικούς, κανονιστικούς και τελετουργικούς κώδικες που συνδυάζουν μερικώς και επιλεκτικά τις κουλτούρες του δρόμου και της κερκίδας. Παρ' όλες τις κυρίαρχες λογικές περί κοινωνικών ιεραρχιών, συναναστροφών και εκπολιτισμού των ηθών, οι ομάδες των οπαδών αυτών χαρακτηρίζονται από ελλιπήπειθαρχία, όπως αποδεικνύεται από τις παραβατικές συμπεριφορές και τα επεισόδια, τα συνθήματα και τα σύμβολα που εκδηλώνονται στην κερκίδα αλλά και υιοθετούνται και εκτός γηπέδου.

Έτσι, υπό την επίδραση που ασκούν ευρύτερα υπο-πολιτισμικά κινήματα, καθώς και το ευρωπαϊκό οπαδικό κίνημα, η εμφάνιση του οπαδισμού στην Ελλάδα θα συνοδευτεί από σύνθετες και συχνά αντινομικές διαδικασίες. Ειδικότερα, από τη μια παρατηρείται ο πολλαπλασιασμός των βίαιων επεισοδίων, αποτέλεσμα του γεγονότος ότι τα κίνητρα των οπαδών που συμμετέχουν σε αυτά αποσυσχετίζονται από την εξέλιξη του ποδοσφαιρικού αγώνα (Μαστρογιαννάκης, 2017). Από την άλλη, ο οπαδισμός αναδεικνύεται σε χώρο διαμόρφωσης μιας λαϊκής κουλτούρας που χαρακτηρίζεται από την έκσταση και το πάθος. Το γήπεδο αποτελεί για τους Έλληνες οπαδούς το επίκεντρο της κοινής γιορτής, ενώ ο σύνδεσμος έναν χώρο όπου τα υποκείμενα εκφράζουν ανησυχίες, συγκροτούν νοήματα που υπερβαίνουν τις κυρίαρχες μορφές ορθολογισμού και επιτελούν ταυτοποιητικές διαδικασίες. Οι οπαδοί αντιλαμβάνονται την δυναμική τους και προσφέρουν τη στήριξή τους στην ομάδα τους με συνθήματα και πανό, ενώ με τις εκτός έδρας μετακινήσεις τους επιδιώκουν να την υπερασπιστούν στις έδρες των αντιπάλων.

Αν και η κουβέντα αυτή θα συνεχιστεί και θα αναλυθεί επίσης στο κεφάλαιο που αφορά την «πολιτική στον αθλητισμό», αξίζει εδώ να φωτιστεί και αυτή η πολύ σημαντική πλευρά του οπαδισμού στα ελληνικά γήπεδα διότι φαίνεται ότι, χρονολογικά από πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης, ο οπαδισμός είναι αυτός που θα επηρεαστεί σε μέγιστο βαθμό και θα μετατραπεί, σταδιακά και ανεπανόρθωτα, σε πεδίο διαμόρφωσης πολιτικής στο χώρο των γηπέδων. Η παρείσφρηση της πολιτικής αλλά και η διαμόρφωση πολιτικών συμπεριφορών, παρά την γοητεία και το μεγαλείο του αντιδικτατορικού αγώνα και της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, στο ελληνικό οπαδικό κίνημα έδειχνε να αποτελεί μια συμβολική κυρίως αλλά σίγουρα όχι πολιτικοποιημένη πλευρά των νέων στο χώρο των γηπέδων. Κατά συνέπεια, κρατούσε αποστάσεις και αρνητική συμπεριφορά απέναντι στο νεοεμφανιζόμενο οπαδικό ρεύμα, το οποίο αντιλαμβανόταν ως πεδίο λούμπεν-πολιτικής (Ζαϊμάκης, 2018). Έτσι, διάφορες ακροδεξιές ομάδες, όπως για παράδειγμα η Ναζιστική Οργάνωση Παναθηναϊκών Οπαδών (ΝΟΠΟ), που ιδρύθηκε το 1977, αλλά έδρασε κυρίως τη δεκαετία του 1980, και η ακροδεξιά ομάδα οπαδών η οποία εμφανίζεται την ίδια περίπου περίοδο στη χώρα μας, ο σύνδεσμος (ΤΟΦΑ), Τρομοκρατική Οργάνωση Φιλάθλων ΑΕΚ, που συσπειρώνει έναν μικρό αριθμό οργανωμένων οπαδών της ΑΕΚ (Εικ. 7), παρότι ιδρύθηκε από πρόσφυγες δεν έμεινε ανεπηρέαστη από τέτοιες πρακτικές, και τα πρώτα χρόνια εμφάνισης του οπαδισμού στην Ελλάδα επιχείρησε να εκμεταλλευτεί τη μαχητικότητα και την επιθετικότητα της κερκίδας. Σε αντίθεση όμως με τους ιταλούς ultras, η δυναμική αυτών των φασιστικών ομάδων στους Έλληνες φιλάθλους ήταν ιδιαίτερα «ασθενική», αν και ξεκίνησε δυναμικά με τις καλύτερες προϋποθέσεις και εισχώρησε για τα καλά στα πέταλα των γηπέδων και στις καρδιές των νέων που την πίστεψαν.

Η ΝΟΠΟ έκανε ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία της με την ανάρτηση πανό που περιείχαν ναζιστικά καθώς και εθνικιστικά σύμβολα, καθώς προέβαινε και σε συνεχείς βίαιες ρατσιστικές επιθέσεις. Ωστόσο, η μεγάλη πλειονότητα των φιλάθλων του Παναθηναϊκού ήταν εξ αρχής αντίθετη με την ύπαρξη και δράση της ΝΟΠΟ και οι δράσεις αυτές δεν θα έχουν απήχηση στον κύριο όγκο των οπαδών του Παναθηναϊκού, γεγονός που θα την οδηγήσει στη διάλυσή της, έπειτα από παρέμβαση της διοίκησης του συλλόγου προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Πρόκειται, ειδικότερα, για τη νεοφασιστική οργάνωση η οποία αργότερα μετονομάζεται σε GETTO. Πάντως, όπως και στην περίπτωση της ΝΟΠΟ, ο συγκεκριμένος σύνδεσμος απομονώθηκε πολύ σύντομα από τους υπόλοιπους οπαδούς του συλλόγου και διαλύθηκε (Ζούμη Α. & Λουκά Μ., 2013).

Ωστόσο, κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, και κυρίως από τα τέλη της δεκαετίας του 2000, ο χώρος του ποδοσφαιρικού οπαδισμού αναδεικνύεται όλο και περισσότερο σε πεδίο πολιτικής δράσης και διείσδυσης τόσο της ακροδεξιάς όσο και της ριζοσπαστικής αριστεράς. Σε αυτό, παρά την πρόσκαιρη επιτυχία του καλοκαριού του 2004, συνέβαλαν τόσο ευρύτεροι δομικοί παράγοντες και αντίστοιχες διαδικασίες, όπως το μεταναστευτικό ρεύμα προς τη χώρα μας, η οικονομική κρίση και οι συνακόλουθες μνημονιακές πολιτικές, όσο και συγκεκριμένα γεγονότα, όπως η δολοφονία Γρηγορόπουλου, που επηρέασαν την κοινωνική ζωή των οπαδών. Δυστυχώς, όπως αναφέρουν οι Μπογιόπουλος και Μήλακας, όπως στην πορεία των χρόνων αποδείχθηκε εκ των υστέρων, η επιτυχία του καλοκαιριού του 2004 δεν ήταν ο καθρέπτης της ποδοσφαιρικής Ελλάδας. Ήταν η κραυγή κατά της μίζερης πραγματικότητας, η απαίτηση για ένα καλύτερο ποδόσφαιρο και ταυτόχρονα η απόδειξη πως αυτή η επιθυμία δεν είναι άπιαστο όνειρο (Μπογιόπουλος και Μήλακας, 2005: 219).

Αποδεικνύεται κατόπιν τούτου πως όσον αφορά στην ακροδεξιά, υπάρχει πολύχρονη και συντονισμένη διείσδυσή της στα ελληνικά γήπεδα, από τις αρχές ακόμα τις δεκαετίας του 2000. Η Χρυσή Αυγή, που πλέον αποτελεί τον πιο υπολογίσιμο εκπρόσωπο της ακροδεξιάς στη χώρα μας, με παρουσία στην ελληνική Βουλή ως το 2019, και ξανά πλέον μετά τα αποτελέσματα των τελευταίων εκλογών του 2023 με τους «Σπαρτιάτες», διείσδυσε στα γήπεδα μέσω της «Γαλάζιας Στρατιάς», η οποία έχει συμπληρώσει περισσότερα από δέκα χρόνια δράσης. Πρόκειται για την γηπεδική εκδοχή της Χρυσής Αυγής με στόχο την «στρατολόγηση» οπαδών και την διάχυση στην κερκίδα της ακροδεξιάς ιδεολογίας. Τα μέλη της δεν βρίσκονται μόνο στις εξέδρες της Εθνικής αλλά και σε αυτές πολλών ελληνικών συλλόγων. Σε πολλούς ποδοσφαιρικούς αγώνες κάνουν την εμφάνισή τους πανό με φασιστικά σύμβολα και σημειώνονται λεκτικές και ρατσιστικές επιθέσεις εις βάρος των έγχρωμων ποδοσφαιριστών. Παρά τις προσπάθειές της να φανεί ως ανεξάρτητος σύνδεσμος εθνικιστών φιλάθλων, η ίδια η «μήτρα» της Γαλάζιας Στρατιάς προδίδει τη σχέση της με την ακροδεξιά οργάνωση. Ο σύνδεσμος γεννήθηκε στις αρχές του 2000 στο Παγκράτι, μέσα στα γραφεία της Χρυσής Αυγής. Κατά τις πρακτικές της Χρυσής Αυγής, τα μέλη της Γαλάζιας Στρατιάς ξεκίνησαν να οργανώνουν επιθέσεις γύρω από τα γραφεία της οργάνωσης στο Παγκράτι για να κάνουν αισθητή την παρουσία τους. Θύματά τους υπήρξαν αρχικά νεαροί με αμφίεση που δεν ταίριαζε στα γούστα των σκίνχεντ και, βέβαια, μετανάστες. Αρκετές ήταν οι επιθέσεις που καταγράφηκαν τότε, πολύ περισσότερες όμως αποσιωπήθηκαν από φόβο. Λίγο αργότερα, τον Νοέμβριο του 2001, μέλη της Γαλάζιας Στρατιάς έκαναν πορεία στα τότε γραφεία της ΕΠΟ στη Συγγρού και έκαψαν την τουρκική

σημαία, εκφράζοντας έτσι τη διαμαρτυρία τους στο ενδεχόμενο συν-διοργάνωσης του EURO 2008 με την Τουρκία. Το 2004, η κατάκτηση του EURO από την εθνική μας ομάδα στην Πορτογαλία δημιούργησε κύματα ενθουσιασμού σε όλους τους Έλληνες. Ήταν η κατάλληλη συγκυρία για τη Γαλάζια Στρατιά ώστε να αποκτήσει νέα μέλη. Μέσα στα γήπεδα, άρχισε να στρατολογεί νεαρούς, οι οποίοι ένιωθαν περήφανοι για την ένταξή τους σε μια συλλογικότητα που υποτίθεται ότι υποστήριζε τα ελληνικά ιδανικά.

Στις 4 Σεπτεμβρίου 2004, μερικούς μήνες μετά την κατάκτηση του EURO, η Εθνική Ελλάδος έδινε αγώνα ποδοσφαίρου με την Εθνική Αλβανίας για τα προκριματικά του Παγκόσμιου Πρωταθλήματος του 2006. Η Εθνική μας θα γνωρίσει την ήττα με 2-1. Αρκετοί Αλβανοί φίλαθλοι θα πανηγυρίσουν εκείνο το βράδυ στους δρόμους της Αθήνας και άλλων πόλεων, βρισκόμενοι αντιμέτωποι με αρκετούς οπαδούς της Εθνικής μας ομάδας, οι οποίοι καίνε αλβανικές σημαίες, ενώ δεν θα αποφευχθούν οι συγκρούσεις και ο πετροπόλεμος. Αρκετοί Αλβανοί θα τραυματιστούν, ενώ στην Ζάκυνθο πέφτει νεκρός ο 20χρονος Γκράμος Παλούσι, έπειτα από επίθεση με μαχαίρι. Ο Ηλίας Παναγιώταρος, εκ των ηγετικών στελεχών της «Γαλάζιας Στρατιάς», λίγες μέρες μετά τα επεισόδια θα δηλώσει τα εξής σε συνέντευξη στις 9 Σεπτεμβρίου 2004 στην εφημερίδα Espresso ⁽¹⁾: «είμαστε εθνικιστές και το μίσος είναι υγιές συναίσθημα του ανθρώπου όταν στρέφεται ενάντια σε υπανθρώπους». Στην ίδια συνέντευξη ο Παναγιώταρος παραδέχεται συμμετοχή μελών της «Γαλάζιας Στρατιάς» στα επεισόδια μεταξύ Αλβανών και Ελλήνων φιλάθλων. Έκτοτε, «η Γαλάζια Στρατιά» δίνει ανελλιπώς το «παρών» στα γήπεδα που αγωνίζεται η Εθνική Ελλάδας (π.χ. Μουντιάλ του 2010 στη Νότια Αφρική), προβάλλοντας τη νεοναζιστική ιδεολογία μέσω συμβόλων και συνθημάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το παιχνίδι της Εθνικής μας με την Εσθονία για το Nations League τον Νοέμβριο του 2018, όπου τα μέλη της ξεδίπλωσαν στις εξέδρες του ΟΑΚΑ μια σημαία με τον «Μαύρο Ήλιο» των SS και προέβησαν απροκάλυπτα σε ναζιστικούς χαιρετισμούς.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, παρά την αποτυχία απροκάλυπτα ναζιστικών οργανώσεων όπως η ΝΟΠΟ και η ΤΟΦΑ, στους συνδέσμους οπαδών των ελληνικών ομάδων έβρισκαν πρόσφορο έδαφος ακροδεξιές ομάδες που καλλιεργούσαν τον εθνικισμό, τον ρατσισμό και την ξενοφοβία πολύ πριν την ανάδυση της Χρυσής Αυγής.

---

(1) Ολόκληρη η συνέντευξη εδώ: <https://www.iefimerida.gr/sites/default/files/archive-files/p9090333008.jpg>.

Τα αίτια για αυτό πρέπει να αναζητηθούν κυρίως στις ενδογενείς διεργασίες και αντιφάσεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ας θυμηθούμε ότι το μεταναστευτικό προέκυψε στη δημόσια συζήτηση της Ελλάδας στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Εκτός αυτού, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε το κλίμα εθνικιστικής υστερίας που διαμορφώθηκε την ίδια περίοδο με αφορμή την ονομασία της ΠΓΔΜ. Δεν είναι τυχαίο ότι εκείνο το διάστημα η Χρυσή Αυγή άρχισε να αναπτύσσει πιο δυναμική δημόσια παρουσία. Επιπλέον, η ραγδαία αύξηση των μεταναστευτικών ροών προς τη χώρα μας κατά την τελευταία 20ετία αποτέλεσε αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης και πεδίο ανάδυσης ενός έντονα λαϊκιστικού δημόσιου λόγου. Τα ρατσιστικά φαινόμενα στον εγχώριο αθλητισμό συνδέονται με το ευρύτερο εθνικιστικό και ρατσιστικό περιεχόμενο. Στο πλαίσιο αυτό, το σύνθημα «δεν θα γίνεις Έλληνας ποτέ, Αλβανέ», δείχνει ακριβώς ότι, όπως μια μερίδα της ελληνικής κοινωνίας, έτσι και ένα τμήμα του οπαδικού κόσμου είναι πρόθυμο να αποδεχτεί τέτοιου είδους λογικές. Είναι γεγονός ότι στις μέρες μας η Χρυσή Αυγή έχει εξαπλωθεί στους κόλπους των οργανωμένων οπαδών. Οι νεοναζιστικές οργανώσεις έχουν την βία στην ολότητά τους και την αποθεώνουν ιδεολογικά, την χρησιμοποιούν πρακτικά και συμβολικά καθώς είναι γι' αυτούς ένα βασικό πολιτικό εργαλείο και έχει πολιτική διάσταση (Scalia, 2009). Η βία που ασκεί η Χρυσή Αυγή δεν είναι τυφλή και το ίδιο παρατηρείται με την βία και τον χουλιγκανισμό των οργανωμένων οπαδών. Συν τοις άλλοις η βία που ασκείται από τους χρυσαυγίτες είναι ανώνυμη ακολουθώντας την λογική της αγέλης. Σε αυτό το σημείο έρχονται να προστεθούν και οι οργανωμένοι οπαδοί όπου βλέπουν την ομάδα τους ως μέσο κοινωνικοποίησης, αποκτώντας ταυτότητα (Sraaij, 2006). Αντίστοιχα η Χρυσή Αυγή έχει ξεκάθαρη πολιτική ταυτότητα. Ακόμα ένα βασικό στοιχείο είναι ότι η βία των οργανωμένων οπαδών είναι στοχευμένη και ισοπεδωτική όπως ακριβώς συμβαίνει και με τις πρακτικές της Χρυσής Αυγής. Παρατηρούμε λοιπόν, πως η ακροδεξιά βία και η οπαδική βία έχουν μια δομική αντιστοιχία και όπως επισημαίνει ο Ζαϊμάκης: «*Η ωμή επίκληση της βίας ως μέσο επίλυσης των διαφορών, η έμφαση στην πειθαρχία, οι εκφραστικές τελετουργίες συμβολικής βίας και ο στρατικοποιημένος τρόπος λειτουργίας των φασιστικών οργανώσεων αποτέλεσαν ελκυστικά πρότυπα για μερίδα οπαδών*»⁽²⁾. Η βία είναι ένα βασικό μέσο στρατολόγησης που παρατηρείται κυρίως σε εφήβους και άτομα χαμηλού μορφωτικού επιπέδου τα οποία

---

(2) Κωνσταντίνου Π. (2012), «[Ο φασισμός και η ιδεολογική μάχη της εξέδρας](https://tvxs.gr/news/ellada/o-fasismos-kai-ideologiki-maxi-tis-eksedras)». Ανακτήθηκε από: <https://tvxs.gr/news/ellada/o-fasismos-kai-ideologiki-maxi-tis-eksedras> . Ημερομηνία πρόσβασης 25.6.2020

αναζητούν απεγνωσμένα ταυτότητα. Η δράση της ακροδεξιάς στον δημόσιο χώρο και κατ' επέκταση στα γήπεδα, θα γίνουν η αιτία για την ανάπτυξη αντιφασιστικών και αντιρατσιστικών πυρήνων. Στον αντίποδα των ακροδεξιών οπαδών, έχει διαμορφωθεί ένα δίκτυο αντιφασιστών οπαδών με κοινό στόχο την αντιμετώπιση της φασιστικής απειλής και του ρατσισμού εντός και εκτός γηπέδων.

Πολλά δυναμικά γκρουπ οπαδών έχουν ξεκάθαρη πολιτική ταυτότητα και διευρυμένο αντιρατσιστικό λόγο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα οι Fentagin του Ατρομήτου, οι Navajo antifa της Παναχαϊκής, οι Warriors του Παναιτωλικού, η Original 21 της ΑΕΚ, κ.α.

Οι οπαδοί της τελευταίας και πιο συγκεκριμένα ο σύνδεσμός της που στεγάζεται στο Περιστερί, είχαν κινητοποιηθεί με αφορμή την εκδήλωση που επρόκειτο να πραγματοποιηθεί στα γραφεία του Πατριωτικού Συλλόγου και Κέντρου Ελληνικών Μελετών, «Θερμοπύλες», με την παρουσία του τέως βουλευτή της Χρυσής Αυγής Χρήστου Παππά. Οι αντιφασίστες οπαδοί της Original 21 ματαίωσαν την εκδήλωση, ενώ στην ευρύτερη περιοχή που στεγάζεται ο σύνδεσμος, είχαν τοιχοκολληθεί αφίσες οι οποίες έγραφαν: «Ούτε δίπλα στο Club μας ούτε και πουθενά, τσακίστε τους φασίστες σε κάθε γειτονιά».

Εντωμεταξύ, αρχές της δεκαετίας του 2010 θα κάνουν την εμφάνισή τους αρκετά αυτο-οργανωμένα και αυτοδιαχειριζόμενα αθλητικά σωματεία με ξεκάθαρη πολιτική ταυτότητα και αντιρατσιστικό- αντιφασιστικό λόγο. Το σαρωτικό κύμα καταδίκης της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα από τον χρυσανγίτη Ρουπακιά στις 18 Σεπτέμβρη 2013, με πανό αλλά και συνθήματα σε όλες σχεδόν τις κερκίδες της χώρας δείχνει πιο ξεκάθαρα από ποτέ, πως παρά την εκλογική άνοδο της Χρυσής Αυγής την περίοδο εκείνη και παρά την προσπάθεια ακροδεξιών να παρεισφρήσουν στα πέταλα των γηπέδων, οι κερκίδες και οι οπαδοί, απέναντι στην άνοδο του φασισμού πήραν θέση. Αυτή η θέση ήταν στην πλευρά της ανιδιοτέλειας, της αξιοπρέπειας και κάνοντας σαφές πως οι κερκίδες δεν σωπαίνουν ποτέ ούτε μένουν άπραγες μπροστά στην αδικία, δείχνοντας με τον καλύτερο τρόπο, πως στις κερκίδες, όχι μόνο δεν χωρά ο φασισμός, αλλά πολεμιέται ανοιχτά.

Έχει διατυπωθεί με αρκετά εύλογο τρόπο ότι οι οπαδοί στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας έχουν απολέσει τους ισχυρούς δεσμούς στη βάση της τοπικότητας και της συλλογικότητας. Οι νεο-φυλές και οι αστικές φυλές, κοινωνικές κατηγορίες που εισήγαγαν οι Maffesoli και Costa αντίστοιχα, έχουν κατακλύσει τα αστικά κέντρα δημιουργώντας ρευστούς και χαλαρούς δεσμούς μεταξύ των υποκειμένων που δυσκολεύονται να

αποκτήσουν μια σταθερή ταυτότητα. Στο πλαίσιο αυτό, υποστηρίζεται συχνά ότι ο ένθερμος οπαδός δίνει σταδιακά τη θέση του στον *flaneur*, ο οποίος επιλέγει με χαλαρό και ρευστό τρόπο τις ομάδες που υποστηρίζει (Spraaij, 2006).

Ωστόσο, τουλάχιστον στην περίπτωση της Ελλάδας, οι οπαδικές ταυτότητες θεμελιώνονται σε μια ισχυρή αίσθηση της κοινότητας και της κοινωνικής συνοχής που αποδεικνύεται ιδιαίτερα ανθεκτική στο χρόνο, ακόμα και εντός του εμπορευματοποιημένου περιβάλλοντος της αθλητικής βιομηχανίας. Παράλληλα, όπως θα δούμε, η αυξανόμενη διαπλοκή οπαδισμού και πολιτικής εμπλουτίζει τις οπαδικές ταυτότητες με νέα συμβολικά, φαντασιακά και ιδεολογικά περιεχόμενα συντελώντας στην ενίσχυση και τη σταθερότητα των δεσμών μεταξύ οπαδών και συλλογικότητας.

Κεφάλαιο 2ο: Οπαδισμός και πολιτική στο χώρο του ποδοσφαίρου – η κερκίδα ως πεδίο εξουσίας (ελέγχου)

Το ποδόσφαιρο, έχοντας εξελιχθεί στις νεωτερικές κοινωνίες σε μία από τις θελκτικότερες δραστηριότητες του ελάχιστου εναπομείναντος προσωπικού χρόνου των οπαδών του, ενέχει στοιχεία που, μέσα από την αγάπη αυτή των οπαδών για παρακολούθηση των αγώνων του, γίνεται, άθελά του, εκτός από αντικείμενο πόθου για τους φιλάθλους του, αναμφισβήτητα, και δυστυχώς αναπόφευκτα, αντικείμενο που τους εμπλέκει και τους κινητοποιεί, ερείμην τους, σε ένα χορό, με, ως επί το πλείστον, πολιτικές διαστάσεις.

Παρ' όλα αυτά έχει καταφέρει στη διάρκεια των χρόνων, όπως προαναφέρθηκε και στην εισαγωγή της παρούσας, να κατακτήσει μια ιδιαίτερη θέση όχι μόνο στις καρδιές των φιλάθλων-οπαδών του αλλά και στον κόσμο των MME και των social media. Ενώ παράλληλα είναι πολλές δεκαετίες συνδεδεμένο με τις καθημερινές συζητήσεις των απλών εργαζομένων των λαϊκών στρωμάτων και η αφορμή για πειράγματα και σχόλια κατάστρωσης σχεδίων για νίκη της αγαπημένης σε κάθε περίπτωση ομάδας κατά την ώρα του διαλλείμματος. Έτσι, αποτελεί πια και ένα ιδιαίτερο στοιχείο ταυτότητας που έχει καθορίσει και σημαδέψει την καθημερινότητα.

Στην Ελλάδα όμως, παρατηρούνται αρκετά συχνά, φαινόμενα διαπλοκής στο ποδοσφαιρικό πεδίο και συσχέτισης της πολιτικής με αυτό. Οι Μηλάκας και Μπογιόπουλος υποστηρίζουν πως το ποδόσφαιρο, εξαιτίας της οικουμενικότητάς του, χρησιμοποιείται πολλές φορές ως μέσο άσκησης και προώθησης πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων, χειραγώγησης και αποπροσανατολισμού των φιλάθλων και διάδοσης του ρατσισμού, του φασισμού και του φανατισμού (Μπογιόπουλος-Μηλάκας, 2005). Στις επόμενες σελίδες επιχειρούμε να αναδείξουμε την πολιτική διάσταση, και κατ'επέκταση βιοπολιτική, που ασκείται στο χώρο του ποδοσφαίρου, τις έννοιες του κοινωνικού φύλου και πώς αυτό αναδεικνύεται στο χώρο του γηπέδου και στην κερκίδα ειδικότερα. Επίσης, χρησιμοποιώντας μεταξύ άλλων τις θεωρίες περί δύναμης και εξουσίας του Michel Foucault και περί πεδίου και έξης (habitus) του Pierre Bourdieu, να καταδείξουμε τη σημασία της τυφλής αγάπης, χωρίς όρους και ανταλλάγματα, των φιλάθλων-οπαδών των ομάδων, που παρά το γεγονός ότι γνωρίζουν την κατάντια και ο κατρακύλισμα που έχει παρέλθει στο ποδόσφαιρο στη χώρα μας, εξακολουθούν να έχουν μια θέση στην καρδιά τους για αυτό και με λιγότερη ίσως αφοσίωση από ότι κάποτε, να αφιερώνουν προσωπικό ελεύθερο χρόνο για την ομάδα τους, παρακολουθώντας ποδόσφαιρο έστω και μόνο τηλεοπτικά.

2.1. Εξουσία και πολιτική στο γήπεδο και στην κερκίδα μέσω του «Πανοπτικόν» του Φουκώ

Κατά τη γνώμη των Μπογιόπουλου και Μήλακα, «η ανοχή του κράτους προς τους διοικούντες τις ποδοσφαιρικές ανώνυμες εταιρείες ξεκινά ταυτόχρονα με τη θεσμοθέτηση του επαγγελματικού ποδοσφαίρου στη χώρα μας» (Μπογιόπουλος και Μηλάκας, 2005: 227). Κάποτε, αναφέρουν οι ίδιοι σε μια προηγούμενη παράγραφο, η αντιπαλότητα περιοριζόταν αυστηρά μέσα στον αγωνιστικό χώρο και τα αποτελέσματα των αναμετρήσεων αποτελούσαν αφορμή για καζούρα και πειράγματα προς τους οπαδούς της ηττημένης ομάδας. Όλα όμως άρχισαν να μεταβάλλονται και να γίνονται όλο και πιο πολύπλοκα όταν τα οικονομικά συμφέροντα που παίζονταν, όσο το ελληνικό ποδόσφαιρο «κλυμπούσε» βαθύτερα στον επαγγελματισμό, έγιναν το σπέρτο που έβαλε φωτιά στο εύφλεκτο υλικό της κερκίδας. Οι «μεγάλοι» του ελληνικού ποδοσφαίρου πάλευαν για να αποδείξουν ποιος τελικά είναι ο μεγαλύτερος από τους μεγάλους (Οι ίδιοι σελ: 225). Και συνεχίζουν με το παράδειγμα των Κοσκωτά, που ως μεσσίας στη διοίκηση του Ολυμπιακού, ήρθε να ανταγωνιστεί τον μεγιστάνα Βαρδινογιάννη, διοίκησης του Παναθηναϊκού αλλά και τα «κατορθώματα» του πρώτου, που ακολούθησε τα χνάρια του πρωτοεμφανιζόμενου στην σκηνή του επαγγελματικού ποδοσφαίρου μια δεκαετία νωρίτερα, δεύτερου. Αμέτρητες «ένδοξες» σελίδες της αντιπαράθεσης αυτής, διαμόρφωσαν τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης ελληνικής ποδοσφαιρικής πραγματικότητας.

Για να κατανοήσουμε ευκολότερα την πολιτική, βασική προϋπόθεση θα λέγαμε πως αποτελεί ο ορισμός και η επεξήγηση των φαινομένων της εξουσίας και της δύναμης. Για τον Giddens, δύναμη είναι η ικανότητα των ατόμων ή των ομάδων να καταστήσουν υπολογίσιμα τα συμφέροντά τους, ακόμα και όταν οι άλλοι προβάλλουν αντίσταση (Giddens, 2002). Κάποιες φορές τούτο μπορεί και να σημαίνει τη χρήση βίας ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβολή της και δυστυχώς αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι όλων σχεδόν των κοινωνικών σχέσεων, σε όλων των ειδών τις κοινωνίες. Από τις αρχαιότερες έως τις πιο σύγχρονες και πλέον μετανεωτερικές κοινωνίες μας. Η άσκηση οποιασδήποτε μορφής βίας από οποιονδήποτε θεωρεί ότι κατέχει, ή από όποιον πραγματικά κατέχει, οποιασδήποτε μορφής εξουσία, είναι το πλέον χαρακτηριστικό γνώρισμα του κατέχοντα την εξουσία και αυτό μπορεί να γίνει καταφανές, σύμφωνα και με τον Foucault και το έργο του «*Η μικροφυσική της εξουσίας*», ακόμα και στη δύναμη που ασκείται στην άμεση καθημερινή **ζωή** όλων μας (Foucault, 1991).

Ο Michel Paul Foucault, (15 Οκτωβρίου 1926 – 25 Ιουνίου 1984), Γάλλος μεταδομιστής, μεταμοντερνιστής φιλόσοφος, συγγραφέας, ψυχολόγος και ψυχοπαθολόγος, επηρεάστηκε έντονα από τα γραπτά των Φρίντριχ Νίτσε και Μάρτιν Χάιντεγκερ. Έγινε γνωστός από τις μελέτες που έκανε σχετικά με τις έννοιες και τους κώδικες, όπως οι «αρχές του αποκλεισμού», μέσω των οποίων λειτουργούν και αυτοκαθορίζονται οι κοινωνίες. Στο συγγραφικό του έργο, ασχολήθηκε, ως επί το πλείστον, με τη φυλακή, την τιμωρία, την αστυνομία, τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων, τη φροντίδα των πνευματικά ασθενών και τις διακρίσεις μεταξύ αυτών και των συνετών.

Όπως μας αναφέρει, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι, σε γενικές γραμμές, υπάρχουν τρεις τύποι «αγώνων», αυτοί που αντιτίθενται στις μορφές κυριαρχίας όπως οι εθνικές, οι κοινωνικές και οι θρησκευτικές, όσοι καταγγέλλουν τις μορφές εκμετάλλευσης και αυτοί που πολεμούν καθετί που «δένει» το άτομο με τον εαυτό του εξασφαλίζοντας έτσι την υποταγή του στους άλλους. Τέτοιοι αγώνες είναι εκείνοι ενάντια στην υποτέλεια, και στις διαφορετικές μορφές υποκειμενικότητας και εξουσίας/υποταγής. Στην διάρκεια των αιώνων αυτό που διαφοροποιείται είναι η κατανομή της δύναμης μεταξύ των μελών μιας μικρο/μακροκοινωνίας, δηλαδή ποιος ασκεί την δύναμη και με ποιον τρόπο, καθώς και ποιες τεχνικές και μεθόδους χρησιμοποιεί σε μια κοινωνική σχέση για να επιβάλει τη δύναμή του ως κυρίαρχος.

Από την άλλη, εξουσία είναι η νόμιμη χρήση της δύναμης εκ μέρους του κυρίαρχου εξαιτίας της θέσης την οποία κατέχει. Για τον Foucault, εξουσία είναι ο τρόπος με τον οποίο οι κυρίαρχοι δομούν και οριοθετούν το πεδίο δράσης όσων εξουσιάζουν. Αυτό σημαίνει ότι οι σχέσεις εξουσίας εγγράφονται στο κοινωνικό σύμπλεγμα, καθώς το να ζούμε με τέτοιον τρόπο που να καθιστά δυνατή τη δράση των μεν πάνω σε αυτή των δε, αποτελεί προϋπόθεση της κοινωνικής ζωής, οπότε, σύμφωνα με εκείνον δεν μπορεί να υφίσταται μια κοινωνία χωρίς σχέσεις εξουσίας, και όποιος προσπαθήσει να το εφαρμόσει θα συναντά μια ουτοπία.

2.1.1. Η εξουσία μέσω της βιοπολιτικής και του «Πανοπτικών». Η κερκίδα ως πεδίο δράσης και έκφρασης *habitus*/έξις.

Στη νεωτερικότητα, σύμφωνα με τον Φουκώ, η εξουσία ασκείται στα κοινωνικά υποκείμενα αρχικά με την «ανατομικοπολιτική» του σώματος, η οποία επικεντρώνεται στο «μηχανοποιημένο» σώμα και αφορά την αυστηρή και επίμονη εκπαίδευσή του και παράλληλα ανάπτυξη των ικανοτήτων του με σκοπό να γίνει υπάκουο (Foucault, 2013).

Τούτη η μορφή εξουσίας, σχετίζεται με πειθαρχικές τεχνικές που αφορούν την φυσική λειτουργία των σωμάτων, όπως τις αισθήσεις και έχουν ως στόχο την βελτιστοποίηση των ικανοτήτων και δυνάμεων του σώματος. Εν συνεχεία, μια δεύτερη μορφή εξουσίας είναι η βιοπολιτική η οποία σχετίζεται περισσότερο με την ρύθμιση και διαχείριση του πληθυσμού με μελέτες που αφορούν ποσοστά θνησιμότητας και γονιμότητας, μετρήσεις για το προσδόκιμο ζωής κ.α. Εν ολίγοις, στρέφεται στην μακροκλίμακα, με την είσοδο της βιολογίας στο επίκεντρο της πολιτικής ζωής και δημιουργείται με την εφαρμογή πολιτικών ελέγχου της εκπαίδευσης, της δημόσιας υγείας, της γεννητικότητας κ.λπ. Συνεπώς, οι σχέσεις εξουσίας δεν είναι πλέον μια μάχη σώμα με σώμα.

Ο Foucault τονίζει ότι δεν δύναται εξουσία δίχως αντίσταση. Η άσκηση της εξουσίας έχει ως στόχο να περιορίσει και να ελέγξει τις πιθανές ενέργειες των υποκειμένων, να τους συμμορφώσει, τρόπον τινά, συγκροτώντας ένα ιδανικό για αυτή πεδίο δράσης των κυρίαρχων ενώ χρησιμοποιεί τον όρο διακυβέρνηση για να σχηματοποιήσει αυτή την διαδικασία. Η διακυβέρνηση ασκείται μόνο σε «ελεύθερα υποκείμενα», διότι οι σχέσεις εξουσίας δεν στηρίζονται μόνο στη βία και τον καταναγκασμό (Foucault, 2012). Ως έννοια, η διακυβέρνηση έχει στο κέντρο της την οριοθέτηση-επιτήρηση του πεδίου των «άλλων». Αναφέρεται, συνεπώς, σε μια πολεμική κατάσταση, όπου οι δρώντες αναπροσαρμόζουν συνεχώς τις τακτικές και τις στρατηγικές τους, σε έναν αέναο αγώνα για εξουσία που δεν τελειώνει ποτέ, και καταλήγει σε ένα φαύλο κύκλο καθώς βασική προϋπόθεση των εξουσιαστικών σχέσεων είναι τα «ελεύθερα υποκείμενα». Στο πλαίσιο αυτό, ανοίγονται πεδία λίγο ή διόλου προσδιορισμένα από την εξουσιαστική δράση, εντός των οποίων τα υποκείμενα έχουν τη δυνατότητα να εκδηλώσουν διαφορετικές μορφές διαγωγής και μη οριοθετημένους τρόπους συμπεριφοράς.

Ως ένα τέτοιο πεδίο μπορεί να ειπωθεί ο χώρος του ποδοσφαιρικού γηπέδου και πιο συγκεκριμένα η κερκίδα, η οποία προσλαμβάνεται από τους οπαδούς ως καταφύγιο από την κοινωνική πραγματικότητα και τον αστικό ιστό, μέσω του οποίου επιζητείται μια επιστροφή σε μια ιδεατή κοινωνία (Kennedy, 2001). Οι ύμνοι, τα συνθήματα, τα πανό, τα κορεό και γενικά η καρναβαλικότητα (με όρους Μπαχτίν) της κερκίδας αποτελούν ένα «αμάλγαμα επιτέλεσης της ταυτότητας και του συνανήκειν» (Τσιμπογιάννη, 2013).

Τι είναι όμως η κερκίδα για τους οπαδούς; Επιχειρώντας καταρχάς έναν ανθρωπολογικό ορισμό, θα λέγαμε πως η κερκίδα είναι χώρος, χρόνος, καθημερινή πράξη και ζωή, το habitus ως τρόπος ζωής και, εν τέλει, κατά τον P. Bourdieu, ένας ολόκληρος πολιτισμός. Είναι ένας

τόπος όπου τα άτομα δεν διαχωρίζονται σε διακριτές κατηγορίες αλλά προάγεται η διαλεκτική συνάρτηση, με άλλα λόγια η σύνθεση διαφορετικών όψεων και διαστάσεων του κοινωνικού κόσμου (Κτένας και Περτσάς, 2019). Οι ουσιαστικές συνάψεις που δομούν την κερκίδα στηρίζονται σε δικές της νόρμες, εκβάλλοντας στη διαμόρφωση των οπαδών ως ενός ιδιαίτερου τύπου κοινωνικών υποκειμένων. Στα πέταλα των γηπέδων, εκεί που συναθροίζονται οι οργανωμένοι οπαδοί μιας ομάδας, πέρα από τα εγκωμιαστικά συνθήματα και τα κορεό, εκδηλώνονται διάφορες μορφές συμβολικής βίας, μέσα από ρητορικές ρατσιστικού και σεξιστικού περιεχομένου. Ταυτόχρονα, εκδηλώνονται και πράξεις φυσικής βίας έναντι των αντίπαλων οπαδών ή ακόμα και των δυνάμεων καταστολής.

Ενώ ο Foucault εκλαμβάνει την εξουσία ως «πανταχού παρούσα» (ubiquitous) και πέραν της δράσης ή της δομής, ο Bourdieu την ορίζει ως μία πολιτισμική και συμβολική δημιουργία, μέσω της αλληλόδρασης της δράσης και της δομής. Το κύριο μέσο που οδηγεί σε αυτό το συμβάν αποτελεί για τον Bourdieu η έννοια του *habitus*/έξης ή οι κοινωνικοποιημένες νόρμες και τάσεις που καθοδηγούν τη συμπεριφορά και τη σκέψη. Το *habitus*/έξη, δημιουργείται μέσω μίας κοινωνικής περισσότερο και όχι ατομικής διαδικασίας, τέτοια που να οδηγεί σε πρότυπα με διάρκεια στο πέρασμα των χρόνων, καθώς αφήνει ανεξίτηλα στον χρόνο τα «σημάδια» που μεταφέρονται από την παιδική κυρίως ηλικία και την «εκπαίδευση» που το κάθε άτομο έχει υποστεί στα πλαίσια των κανονιστικών νορμών και πεποιθήσεων που το σύστημα αξιών επιβάλλει. Η έξη/*habitus*, που είναι τελικά βαθιά ριζωμένη σε μια μορφή ύπαρξης, δεν αποτελεί το αποτέλεσμα της ελεύθερης βούλησης, ούτε και καθορίζεται από τις δομές. Δημιουργείται μέσω της αλληλεπίδρασης και διαχρονικής διαπλοκής των δύο και είναι οι προδιαθέσεις που διαμορφώνονται από τα παρελθοντικά γεγονότα και δομές, και που διαμορφώνουν τις τρέχουσες πρακτικές και δομές δημιουργώντας το πλαίσιο της αντίληψής μας για αυτές (Bourdieu 1984: 170). Υπό αυτή την έννοια, η έξη/*habitus* δημιουργείται και αναπαράγεται ασυνείδητα, «δίχως μία σκόπιμη επιδίωξη συνοχής, δίχως καμία συνειδητή συνένωση/συγκέντρωση» (Bourdieu 1984: 170).

Στην κοινωνία της ύστερης νεωτερικότητας, έχουν εισρεύσει στο πεδίο του επαγγελματικού ποδοσφαίρου νέες μορφές κεφαλαίου και επενδύσεων, όπως τα ψηφιακά και συνδρομητικά τηλεοπτικά δίκτυα και οι επιχειρήσεις τηλεπικοινωνίας. Τις τελευταίες δεκαετίες τα ΜΜΕ έχουν επενδύσει υψηλά ποσά στις τηλεοπτικές καλύψεις ποδοσφαιρικών αγώνων. Το ποδοσφαιρικό προϊόν αποτελεί ένα ευπροσάρμοστο εμπόρευμα που διακινείται και καταναλώνεται σε όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη (Ζαϊμάκης, 2013). Όπως είναι

λογικό, η παρουσία των οργανωμένων οπαδών στα γήπεδα καθώς και τα περιστατικά βίας αμαυρώνουν το ποδοσφαιρικό προϊόν. Η αθλητική διακυβέρνηση έπρεπε να διαφυλάξει το προϊόν της, ώστε να εξασφαλίσει τα κέρδη της από χορηγούς και συνδρομητικά κανάλια, τα περιουσιακά στοιχεία των προέδρων.

Εν ονόματι της αποτελεσματικής προστασίας των αθλητικών εκδηλώσεων από την απειλή αυτή, οι αθλητικές αρχές ζητούν άμεσα από την πολιτεία την λήψη κατασταλακτικών μέτρων, τα οποία αναπαράγουν και νομιμοποιούν την στερεοτυπική εικόνα του «επικίνδυνου οπαδού». Στο πλαίσιο αυτό, οι οργανωμένοι οπαδοί μετατρέπονται από «θεματοφύλακες της παράδοσης της ομάδας» σε «χούλιγκαν» και λοιδορούνται από τα ΜΜΕ. Η προσέγγιση αυτή, όμως, περιορίζεται στην προβολή των επεισοδίων που λαμβάνουν χώρα εντός των γηπέδων και τη προώθηση κατασταλακτικών μέτρων για την αντιμετώπισή τους. Την ίδια στιγμή, παραβλέπονται και αγνοούνται τα κοινωνικά αίτια, οι αιτίες που οδηγούν στην εκδήλωση του φαινομένου (Τσουκαλά, 2013). Πρόκειται για άλλη μια μορφή εξουσίας της αθλητικής βιομηχανίας και των αθλητικών θεσμών έναντι των οπαδών.

Σύμφωνα με τον Μαστρογιαννάκη Δ., ο χουλιγκανισμός δεν αναπαριστά απλά μια απειλή για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια. Στη συγκεκριμένη οικονομικοπολιτική συγκυρία, η αντιμετώπιση του φαινομένου αναδεικνύει και συμβολίζει μια νέα διάσταση της βιοεξουσίας, αυτή του εκπολιτισμού των γηπέδων (Μαστρογιαννάκης, 2017). Η λογική αυτή παράγει ένα αστυνομοκρατούμενο ποδοσφαιρικό περιβάλλον, έναν ποδοσφαιρικό χώρο που θυμίζει σωφρονιστικό ίδρυμα. Βασικά χαρακτηριστικά αυτού του περιβάλλοντος αποτελούν οι υψηλές και απροσπέλαστες περιφράξεις, οι κάμερες ασφαλείας, η νεκρή ζώνη που επιβάλλουν οι αστυνομικές αρχές για τον διαχωρισμό γηπεδούχων και φιλοξενούμενων οπαδών. Στον βαθμό που οι οπαδοί «αποκλίνουν» από τα κυρίαρχα κανονιστικά πλαίσια της νεολαίας, η δράση τους γίνεται συχνά αντικείμενο καταγραφής, κατηγοριοποίησης, επιτήρησης και κοινωνικού ελέγχου (Foucault, 2011).

Η αθλητική διακυβέρνηση, με υπέρτατους άρχοντες προέδρους αθλητικών ομάδων, με διασυνδέσεις κυρίως στην πολιτική σκηνή αλλά και στον υπόκοσμο, εξαρτάται περισσότερο από τους οπαδούς παρά από τις επενδύσεις της. Είναι ένας μηχανισμός που επιτρέπει να αποσπαστούν από τους οπαδούς χρόνος και εργασία περισσότερο παρά πλούτος, συνδέεται δε με έναν νέο τύπο εξουσίας που ασκείται μέσω της επιτήρησης (Πανοπτικόν του Φουκώ). Ο «κρατούμενος» στο Πανοπτικό είναι πάντα «...αντικείμενο μιας πληροφόρησης αλλά ποτέ υποκείμενο μιας επικοινωνίας» (Φουκώ, 1989:265). Το Πανοπτικόν σύμφωνα με τον

Μισέλ Φουκώ, είναι ένα είδος «φυλακής» σε κυκλικό σχήμα, με τέτοιο τρόπο κατασκευασμένο ώστε να επιτρέπει στον παρατηρητή να μπορεί να επιβλέπει όλα τα κελιά, αλλά οι φυλακισμένοι να μην μπορούν να δουν εκείνον. Το Πανοπτικό, πιο συγκεκριμένα, είναι τύπος κτιρίου-φυλακής που σχεδιάστηκε από τον Άγγλο φιλόσοφο-κοινωνιολόγο Τζέρεμι Μπένθαμ το 1785. Η ιδέα ανήκει στον αδελφό του Μπένθαμ, τον Samuel, ο οποίος σκόπευε αρχικά να την εφαρμόσει σε μεγάλα εργαστήρια και βιοτεχνίες. Ο Τζέρεμι Μπένθαμ έδωσε μορφή στην ιδέα του αδελφού του, δημιουργώντας παραλλαγές του ίδιου κτιρίου και δημοσιεύοντάς τις στο βιβλίο του *«Panopticon: or, the Inspection-House to 1787»*. Η ιδέα του σχεδιασμού επιτρέπει την συνεχή επίβλεψη (-opticon) όλων (pan-) των κρατουμένων (Εικ. 4, 5).

Την απάντηση σε όλα τα ζητήματα επιτηρήσεων και όλους τους διαφορετικούς τύπους παρακολούθησης, δίνει με αυτό τον τρόπο η εφαρμογή του Πανοπτικού. Είναι μια πολύ απλή (φαινομενικά) αρχιτεκτονική λύση η οποία περιγράφεται στην βιβλιογραφία ως ένα κυλινδρικό οικοδόμημα, στην περιφέρεια του οποίου τοποθετούνται τα κελιά των κάθε είδους «τροφίμων» (είτε ασθενών, εργατών, μαθητών ή/και οποιουδήποτε άλλου «επιτηρούμενου» προσώπου). Στο κέντρο του από την άλλη, βρίσκεται ο «πύργος» του/των επιτηρητή/επιτηρητών», σημείο το οποίο έχει μεγάλα παράθυρα προς τα «κελιά». Τα κελιά, όμως έχουν το χαρακτηριστικό γνώρισμα ότι δε μοιάζουν με τα παραδοσιακά μπουντρούμια αλλά διαθέτουν δύο παράθυρα, ένα εσωτερικό και ένα εξωτερικό, από τα οποία το εσωτερικό αντιστοιχεί σε ένα από αυτά που κοιτούν τον πύργο ενώ το εξωτερικό είναι αυτό που αφήνει το φως να εισέλθει στο κελί και να το διαπεράσει. Παράλληλα, ο κεντρικός «πύργος ελέγχου» διαθέτει, εκτός από τα σκίαστρα στα παράθυρα, και διαχωριστικά στο εσωτερικό του τέτοια, ώστε να μην προδίδουν την παρουσία του επιτηρητή. Το κελί, λοιπόν, διακρίνεται από πλήρη διαφάνεια ενώ ο πύργος ελέγχου από πλήρη συσκότιση, έτσι ώστε ο επιτηρούμενος να μην είναι ποτέ σε θέση να γνωρίζει εάν και εφόσον και το πότε ακριβώς επιτηρείται ή βρίσκεται υπό στενή παρακολούθηση. Ο «κρατούμενος» στο Πανοπτικό είναι μόνιμα ορατός και τοποθετημένος ακριβώς απέναντι από τον επιτηρητή, κάτι που επιτρέπει την αδιάκοπη παρακολούθηση και την άμεση αναγνώρισή του. Ταυτόχρονα, η αξονική τοποθέτηση του κελιού σε συνδυασμό με τους πλάγιους τοίχους του εμποδίζουν κάθε πλάγια ορατότητα από το εσωτερικό του. «Από την άποψη του φύλακα, το πλήθος αντικαθίσταται από μια πολλαπλότητα αριθμήσιμη και ελέγξιμη, ενώ από την άποψη των κρατουμένων, από μια μοναξιά εγκάθειρκτη και επιτηρούμενη» (Φουκώ, 1989:266). Έτσι λοιπόν, όσο διαφορετικός ή αντίθετος και να είναι ο σκοπός, το Πανοπτικό μπορεί να χρησιμοποιηθεί

«[...] χωρίς εξαίρεση, σε όλες τις εγκαταστάσεις στις οποίες ένας αριθμός ανθρώπων θα τεθεί υπό επιτήρηση» (Εικ. 4, 5).

Στην τομή του «Πανοπτικού» είναι εμφανής αυτή η χάραξη των κελιών πάνω σε ένα αυστηρό ορθοκανονικό σχεδιασμό που εκμηδενίζει την ανθρώπινη υπόσταση στο εσωτερικό τους και την υποτάσσει στην απόλυτη όψη του εσωτερικού του κτιρίου. Ο αυστηρός «εγκλεισμός» πίσω από τα σίδερα του κάθε κελιού επαυξάνεται από την απειλητική εικόνα των κάθετων και οριζόντιων γραμμών της τομής που σχηματίζουν ένα νέο απροσπέλαστο οπτικό όριο. Τα κάγκελα των κελιών, το σύστημα των κάθετων υποστηλωμάτων και των πατωμάτων περιμετρικά του περιβλήματος δεν αφήνουν κανένα περιθώριο διαφυγής. Μεταφορικά μιλώντας και παρατηρώντας, το ίδιο το κτίριο επιβάλλει την καθυπόταξη στο σύστημα αξιών της κοινωνίας που ο κρατούμενος τόλμησε να αγηγήσει. Το μέγεθος του κάθε θαλάμου κράτησης, όπως φαίνεται από το εσωτερικό του, σε αντίθεση με τις διαστάσεις του κτιρίου, είναι μηδαμινό, το ίδιο και το βάθος των κελιών σε σχέση με τη διάμετρο του κτιρίου.

Αν αναλογιστούμε την οπτική της σύγχρονης εκδοχής του Πανοπτικού στις μέρες μας, δεν έχει καμιά απολύτως διαφορά, καθώς η εξουσιαστική σχέση ανάμεσα στα «κελιά» και τον «πύργο ελέγχου» είναι ξεκάθαρη διότι ο «βωμός» της εξουσίας βρίσκεται στο κέντρο, τελείως αποκομμένος από τους «φυλακισμένους». Με μοναδική την οπτική επαφή από το κάθε κελί προς τον «πύργο», αλλά βλέποντας μόνο ένα «σκίαστρο», η επιστράτευση του συναισθήματος του τρόμου, κι όχι η ίδια η παρακολούθηση, είναι αυτή που υποβάλλει συμπεριφορές υπακοής, χωρίς να είναι απαραίτητη και διόλου αναγκαία η βίαιη παρέμβαση της Αρχής. Αυτό το τέχνασμα ελέγχου και παρακολούθησης που ελαχιστοποιεί τα περιθώρια ιδιωτικότητας και διαφυγής, όπως άριστα αναπαριστάται στο «Πανόπτικον» του Μπένθαμ, έχει υιοθετηθεί στο έπακρο στο σύγχρονο κόσμο. Σε κτίρια κύρους και εξουσίας, είτε κρατικής (κρατικά κτίρια, σωφρονιστικά ιδρύματα, στρατόπεδα, μνημεία) είτε ιδιωτικής (κτίρια τραπεζών, πολυεθνικών, πολυκαταστημάτων) χρήσης, αλλά ακόμη και στους δρόμους και τις πλατείες των μεγαλουπόλεων, η φουκωϊκή «πανοπτική κοινωνία» καταγράφεται με δραματικά έντονο και απίστευτα αλματώδη ρυθμό στη σύγχρονη εκδοχή της, σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις την μετανεωτερικής ζωής και πραγματικότητας.

Στα πλαίσια αυτής της οπτικής της βιοπολιτικής και βιοεξουσίας, μπορούμε υποθέσουμε ότι οι οργανωμένοι οπαδοί αποτελούν ένα πεδίο «πειραματικής δοκιμής» πολιτικών σύγκρισης, ιεράρχησης και αποκλεισμού που στη συνέχεια εφαρμόστηκαν για τη συνολική

κανονικοποίηση και βιοπολιτική πειθάρχηση του κοινωνικού σώματος. Οι οπαδοί λοιπόν, αποτελούν αντικείμενα της πειθαρχικής εξουσίας που ασκεί η αθλητική διακυβέρνηση.

Η έννοια της εξουσίας που εισήγαγε το έργο του Foucault πρόσθεσε νέα δεδομένα στην προσπάθεια κατανόησης της νεωτερικότητας. Μέχρι τότε η αντίληψη για τη νεωτερικότητα ήταν εκείνη που αναδείκνυε το Λόγο ως το καθοριστικό της κριτήριο, όμως με το έργο του Foucault φανερώνεται ότι ο Λόγος ίσως να μην είναι τόσο ουδέτερος όσο ήθελε να παρουσιάζεται. Μέσα από μια ιδιαίτερα αναλυτική ιστορική έρευνα σε διάφορες τοπικές κοινωνίες και κοινωνικές καταστάσεις πραγμάτων, ο Foucault καταλήγει στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μια στενή σχέση ανάμεσα στο λόγο και την εξουσία. Η φυλακή, το ψυχιατρικό ίδρυμα, το νοσοκομείο, το πανεπιστήμιο, το σχολείο αποτελούν παραδείγματα τόπων όπου οικοδομείται μια διάσπαρτη και επιμέρους οργάνωση εξουσίας (David Harvey, 1989:379).

Αυτή η εξουσία δεν υπάρχει απλά, αλλά επιδιώκει να οργανωθεί σε διοικητική εξουσία με στόχο τον έλεγχο, την υπακοή και την πειθάρχηση. Οι τόποι της είναι εκείνοι οι νέοι θεσμοί που αναπτύχθηκαν κατά τον 19ο αιώνα και οι οποίοι «αστυνομεύουν» και πειθαναγκάζουν τους σύγχρονους πληθυσμούς όπως στα εργαστήρια, στα στρατόπεδα, στα σχολεία και στις φυλακές. Ο στόχος της πειθαρχικής εξουσίας είναι να θέσει υπό αυστηρότερο έλεγχο και πειθαρχία την ίδια τη ζωή, τον θάνατο, τις καθημερινές δραστηριότητες, την εργασία, τις λύπες και χαρές του ανθρώπου» καθώς και την ηθική και ψυχική υγεία του, ακόμα τις σεξουαλικές πρακτικές και την οικογενειακή του ζωή. Εξασκεί πάνω τους την εξουσία των διοικητικών καθεστώτων, την ειδημοσύνη του επαγγελματία και την γνώση που παρέχεται από την «μαθητεία» των κοινωνικών επιστημών. Η βασική επιδίωξή της είναι η παραγωγή «ενός ανθρωπίνου όντος που να μπορεί να αντιμετωπίζεται ως πειθήνιο σώμα».

Η φυλακή είναι σύμφωνα με τον Foucault ταυτόχρονα και ένας χώρος παρατήρησης των καταδίκων, γνώσης του κάθε κρατουμένου, γνώσης της συμπεριφοράς του, των βαθύτερων τάσεων του, της προοδευτικής του βελτίωσης. Για το λόγο αυτό οι φυλακές πρέπει να θεωρούνται χώρος διαμόρφωσης για μια κλινική γνωριμία των καταδίκων. Ο παραβάτης του νόμου μετατρέπεται έτσι σε αντικείμενο εφικτής γνώσης, γι' αυτό ο φυλακισμένος πρέπει να μπορεί μόνιμα να παρακολουθείται και πρέπει να καταγράφονται και να ταξινομούνται οι διαπιστώσεις που τον αφορούν. Όπως εκτενέστατα αναφέρθηκε ανωτέρω, για να περιγράψει αυτή την μέθοδο ο Foucault χρησιμοποιεί το σχήμα του «Πανοπτικού» του Jeremy Bentham (Εικ. 4, 5).

Το «Πανοπτικόν» δίνει την δυνατότητα της ταυτόχρονης επιτήρησης και παρατήρησης, της

βεβαιότητας και της γνώσης, της ατομικοποίησης και του συνολικού αθροίσματος, της απομόνωσης και διαφάνειας. Στην περιφέρεια, ένα δακτυλιοειδές οικοδόμημα, στο κέντρο, ένας πύργος ο οποίος έχει μεγάλα παράθυρα που βλέπουν προς το εσωτερικό του δακτυλίου. Το περιφερειακό οικοδόμημα διαιρείται σε κελιά, που το καθένα τους διαπερνά ολόκληρο το πάχος του οικοδομήματος. Τα κελιά έχουν δύο παράθυρα που το ένα τους βλέπει προς τα μέσα και αντιστοιχεί σε ένα από τα παράθυρα του πύργου ενώ το άλλο δίνει προς τα έξω, και αφήνει το φως να διαπερνά το κελί πέρα για πέρα. Το Πανοπτικό αυτό σύστημα δημιουργεί μονάδες χώρων που επιτρέπουν την αδιάκοπη παρακολούθηση. Αντιστρέφεται με αυτό τον τρόπο η μέθοδος του «μπουντρουμιού» καθώς από τις τρεις λειτουργίες του, εγκλεισμός, στέρηση του φωτός και απόκρυψη, μένει μονάχα η πρώτη.

Το άπλετο φως και το βλέμμα του επιτηρητή συλλαμβάνουν περισσότερα από ό,τι το σκοτάδι που, στο κάτω-κάτω προστάτευε. Η ορατότητα είναι μια παγίδα. Με τους εξατομικευμένους αυτούς χώρους ο κρατούμενος βρίσκεται σε μόνιμη παρακολούθηση. Μάλιστα, προσφέρεται η ψευδαίσθηση στους επιτηρούμενους της συνεχούς παρακολούθησής τους ανεξάρτητα αν υφίσταται κάθε στιγμή ή όχι. Η διάδοση του Πανοπτικού Συστήματος σε ολόκληρο τον κοινωνικό κορμό συνέβαλλε στην διαμόρφωση της λεγόμενης «πειθαρχικής κοινωνίας», με το Πανοπτικόν Σύστημα να καταδυναστεύει ολόκληρη την κοινωνική δομή. Μέσα από την έρευνα του Foucault μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η νεωτερική κοινωνία πηγαίνει σε μια αυξανόμενη πειθαρχία και εκφοβισμό των υποκειμένων. Η φυλακή είναι απλώς η ακραία και πιο συμπτυκνωμένη μορφή αυτού του γενικότερου κλίματος εκφοβισμού και πειθαρχίας που συντηρείται από την εξουσία. Είναι ένας τρόπος τιμωρίας και ίσως πιο «ανθρώπινος» από τους παλαιότερους τρόπους τιμωρίας, αλλά αφορά κυρίως την πειθαρχία, τον εκφοβισμό και την υποταγή των υποκειμένων, υπό την έννοια ότι, με τη μετανεωτερική κοινωνία, εισερχόμαστε σε μια διαδικασία κατά την οποία το σύνολο της καθημερινής ζωής υπόκειται σε έναν εξωτερικό έλεγχο με σκοπό να χειραγωγηθεί. Ο καθολικός αυτός χαρακτήρας της υποτέλειας στην εικόνα του Foucault δείχνει ότι όσο πιο συλλογική και οργανωμένη είναι η φύση των θεσμών της νεωτερικότητας τόσο μεγαλύτερη είναι η απομόνωση, η επιτήρηση, ο φόβος, η υποτέλεια και η εξατομίκευση του ανθρώπου-υποκειμένου.

2.1.2. Η διείσδυση του «Πανοπτικού» από την καθημερινότητα ως τον έλεγχο της κερκίδας

Θα μπορούσε να πει κανείς, πως η συνηθέστερη πρακτική-μόδα της εποχής μας, της ύστερης νεωτερικής περιόδου, είναι η συνεχής και αδιάκοπη αίσθηση μιας πληθώρας συστημάτων ελέγχου στην καθημερινότητά μας, ένα έντονο αίσθημα «παρακολούθησης» από κάποιον «αόρατο» παρατηρητή καθεμιάς κίνησης του σύγχρονου ανθρώπου μέσω ενός πλήθους μέσων συστημικής υιοθέτησης ενός σύγχρονου και τελευταίας τεχνολογίας εξοπλισμού στη φαρέτρα του εκάστοτε «κυριάρχου», του οποίου, ερήμην του μεν, αλλά κατά βάθος εις γνώση του δε, ο απλός καθημερινός πολίτης, το κάθε άτομο, γίνεται έρμαιο στα χέρια των κρατούντων και διοικούντων τα κυριαρχικά συμφέροντα και συστημικά μαζικά μέσα ελέγχου (Εικ. 5) . Ως τέτοιος φαντάζει και ο «έλεγχος» σε κάθε πτυχή της καθημερινής ζωής, από τον έλεγχο μέσω των τραπεζών και όλων των ιδιωτικών κτιρίων στα οποία έχει παραδοθεί κάθε «δημόσιο» κατά τα άλλα αγαθό (φως, νερό, τηλέφωνο), με τοποθέτηση καμερών ασφαλείας, στις πύλες των κάθε είδους καταστήματος πώλησης γρήγορου φαγητού-καφέ αλλά και καταστημάτων πώλησης φαγητού (super market, ψιλικά) που για λόγους ασφαλείας των ιδιοκτητών αλλά και πελατών, είναι τοποθετημένες πολλά χρόνια. Επίσης σε κάθε, εμφανές ή όχι, σημείο καταστημάτων πώλησης ρούχων και παπουτσιών, που δεκαετίες πριν τοποθετήθηκαν για να προστατεύσουν τους πελάτες αλλά και ιδιοκτήτες από πιθανούς «επίδοξους».

Είναι αναπόσπαστο πια κομμάτι της καθημερινότητας όλων μας η, εις βάρος μας, συνήθως, αλλά με αφορμή την «προστασία» μας, παρακολούθηση της ζωής και των συνηθειών μας, σε σημείο τέτοιο που ακόμα και οι ιστοσελίδες που επιλέγουμε για την ενημέρωση ή πληροφόρησή μας για όσα συμβαίνουν γύρω μας, «καταγράφονται» με έναν αόρατο σε εμάς τρόπο, κεντρικά μέσω του διαδικτύου και των τηλεπικοινωνιών που οι ίδιοι έχουμε αποφασίσει να χρησιμοποιήσουμε για την επικοινωνία μας και μέσω μιας οθόνης κοινωνικοποίησή μας. Είναι αυτή η ίδια επικοινωνία που έχει δημιουργήσει και έναν τρόπο ελέγχου ακόμα και της διασκέδασής μας και τελικά, γιατί όχι, και της εσκεμμένης δημιουργίας ενός τρόπου διασκέδασης και ελέγχου του τί θα μας ικανοποιήσει στον ελεύθερο μας χρόνο (Εικ. 5). Ως αποτέλεσμα, παρουσιάζεται ως κάτι εντελώς φυσιολογικό και απολύτως αναγκαίο, αφού αποτελεί πια αναπόσπαστο κομμάτι ακόμα και του ελεύθερου χρόνου, η παρουσία της κάμερας στην κερκίδα των γηπέδων και ο έλεγχος των οπαδών-φιλάθλων μέσω αυτής, και ως αποτελεί ένα πολύ σημαντικό μέτρο για σπάσιμο και άρση της κάθε έννοιας ιδιωτικότητας και προσωπικού ελεύθερου χρόνου του κάθε ατόμου. Αυτή η

αποδοχή της ύπαρξης κάμερας και η αίσθησης του συνεχούς ελέγχου από την «Υπέρτατη Εξουσία» ανά πάσα στιγμή και δευτερόλεπτο της παρουσίας στο γήπεδο για την παρακολούθηση της κάθε όμορφης αλλά και δυσάρεστης στιγμής, του χειροκροτήματος αλλά και γιουχαρίσματος της αγαπημένης ομάδας του οπαδού, οι στιγμές της ομάδας που κάνουν τους οπαδούς να χορεύουν τα συνθήματα με πανό και κασκόλ στην κερκίδα μέχρι και αυτές που τους κάνουν να κλαίνε από λύπη ή ακόμα και συγκίνηση, είναι, σε τελική ανάλυση, η προσωποποίηση της σύγχρονης οπτικής του «Πανοπτικού» στο γήπεδο και την κερκίδα.

2.2. Η πολιτική στο χώρο του ποδοσφαίρου

Αυτό που έχει ιδιαίτερα μεγάλη αξία στη μετανεωτερική κοινωνία και τη μετατροπή του ποδοσφαίρου σε προϊόν μαζικής κατανάλωσης μέσω της εμπορευματοποίησής του από τους εκάστοτε προέδρους των ομάδων, είναι κατά κύριο λόγο η μετάλλαξη της «όψης» των γηπέδων και των κερκίδων, εκμεταλλευόμενοι την αγάπη του κόσμου για την ομάδα του, σε πεδίο οπαδικής βίας εις βάρος των οπαδών στην υπηρεσία των συμφερόντων του εκάστοτε προέδρου. Στην εποχή της οικονομικής κρίσης ειδικότερα, το ποδόσφαιρο μετασχηματίζεται τόσο σε οικονομικό όσο και σε δομικό επίπεδο, όπου ο νέος τύπος του παράγοντα-επενδυτή, που δεν είναι και απαραίτητο να συνδέεται συναισθηματικά με την ομάδα στην οποία επενδύει, συνδέεται συχνά με την εργαλειοποίηση των οπαδών της ομάδας, με σκοπό την επίτευξη των φιλοδοξιών του (Ζαϊμάκης, 2013). Δεν είναι λίγες οι φορές που πρόεδροι έχουν προκαλέσει τη δυναμική κινητοποίηση των οπαδών της ομάδας τους προκειμένου να πετύχουν κάποια ρύθμιση χρεών προς την πολιτεία ή που τους χρησιμοποιούν ως μέσο πολιτικής και κοινωνικής πίεσης για την εξυπηρέτηση των επιχειρηματικών σχεδίων τους. Στο πλαίσιο της παροχής υπηρεσιών προς τους προέδρους, οι οπαδοί συχνά ανταμείβονται για τις περιστασιακές υπηρεσίες τους, καθώς τοποθετούνται ως μέλη περιφρούρησης των αγώνων ή τους παρέχεται νομική συνδρομή σε περιπτώσεις που παραβούν τον νόμο (Σπύρος, 2017). Παρατηρούμε λοιπόν μια μορφή ανταλλαγής υπηρεσιών θεμελιωμένη στην αρχή της αμοιβαιότητας.

Το κοινωνικό ον, επομένως, μέσα από όλες τις δράσεις και εκφάνσεις του, μέσω του σώματος αλλά και ως κατ' εξοχήν μέσο ενεργητικής δράσης, συμπεριφοράς και έκφρασης

του κάθε ατόμου, αποτελεί επίσης ένα πεδίο διαμόρφωσης ιεραρχιών, μορφών κοινωνικής διάκρισης και επιθυμητών, στα σύγχρονα καπιταλιστικά πρότυπα κοινωνικών/πολιτισμικών ταυτοτήτων. Υπό αυτή την έννοια, αποτελεί έναν καθρέπτη της νεωτερικής πειθαρχικής εξουσίας. Σκοπός της εξουσίας δεν είναι απλώς να ελέγξει ή/και να περιορίσει το σώμα, αλλά, αντιθέτως, να το καταστήσει παραγωγικό για την ίδια και τους σκοπούς και ρόλους που αυτό θα ήθελε να διαδραματίσει για εκείνη. Κατ' επέκταση, αν συνδυάσουμε τη θεωρία του Foucault περί μικροεξουσίας με την αντίστοιχη περί βιοπολιτικής, σκοπός του κράτους δεν είναι ο έλεγχος του ατομικού σώματος, αλλά ολόκληρων πληθυσμών. Ως εκ τούτου, προκύπτει, θα λέγαμε αναμφισβήτητα, η σύνδεση των νεωτερικών σπορ ως άρρηκτα συνδεδεμένων με κρατικούς θεσμούς διακυβέρνησης, που παράγουν και επιτηρούν πολλαπλά «σώματα», λειτουργώντας και αυτά με τη σειρά τους, συνεπικουρικά, ως μηχανισμοί βιοεξουσίας και βιοπολιτικής.

Στο μετανεωτερικό αυτό πλαίσιο, για μια μερίδα οπαδών η ποδοσφαιρική βία αποτελεί το αντάλλαγμα που πρέπει να πληρώσουν, ειδικότερα μια μορφή πίεσης υπέρ των συμφερόντων του εκάστοτε προέδρου, έτσι ώστε να αποκτήσουν προνομιακή πρόσβαση σε δυνητικές θέσεις εργασίας, ή και γενικότερα μια «προνομιακή» σχέση με τον σύλλογο και ή και τον πρόεδρο. Από την άλλη, οι τρόποι πρόσληψης και αναπαράστασης της οπαδικής βίας από τα θεσμικά ΜΜΕ και τους κρατικούς θεσμούς υπακούει σε μια λογική «ηθικού πανικού», με σκοπό την απαξίωση και τη στοχοποίηση των οπαδών στα μάτια της κοινής γνώμης. Μπορούμε να πούμε ότι στο όνομα της καταπολέμησης της βίας, ο χώρος του αθλητισμού έχει καταστεί ένα άτυπο πειραματικό εργαστήριο εξουσιαστικών ρυθμίσεων και μεθοδεύσεων που στοχεύουν στην καταπολέμηση των ορατών «συμπτωμάτων», συσκοτίζοντας ταυτόχρονα τα κοινωνικά αίτια του φαινομένου.

Οι αναλύσεις του Φουκώ ξεκινούν από, και βασίζονται σε μια προσπάθειά του να γράψει την ιστορία της «αλήθειας», χωρίς να είναι δεσμευμένος και χωρίς να έχει μια δεδομένη και σταθερή αλήθεια για την ιστορία, μας αναφέρει ο Χ. Λυριτζής στο έργο του «περί Εξουσίας» για τον Φουκώ. Επιχειρεί να αναλύσει ιστορικές δομές του ορθολογισμού, χωρίς να έχει ο ίδιος αποδεχτεί μια κανονιστική σύλληψη του τι ακριβώς είναι ο ορθός λόγος, γι' αυτό και ισχυρίζεται ότι ερευνά την ιστορία των σχέσεων στις οποίες η σκέψη διατηρεί με την αλήθεια. Κεντρικό στοιχείο στην προσέγγιση του Φουκώ είναι η σχέση εξουσίας - γνώσης. Η επιτυχία δηλαδή κάθε πλέγματος γνώσεων γίνεται κατανοητή μέσα από τη σύνδεσή του με σχέσεις εξουσίας οι οποίες βέβαια είναι πάντα λειτουργικά δεμένες με ανθρώπινα

συμφέροντα και στρατηγικές. Ως εκ τούτου, η εξουσία και η γνώση είναι αλληλοεξαρτώμενες στο ότι προϋποθέτουν η μια την άλλη. Δεν υπάρχει επομένως σχέση εξουσίας χωρίς τη συγκρότηση ενός «καθεστώτος γνώσης» ούτε γνώση που να μην προϋποθέτει και να συγκροτεί ταυτόχρονα σχέσεις εξουσίας.

Κεφάλαιο 3ο: Γυναικείος οπαδισμός

3.1. Γυναίκες οπαδοί-έρευνες και μελέτες στο εξωτερικό για sports fandom

Σε όλο τον κόσμο το ποδόσφαιρο παρέχει στις γυναίκες τη δυνατότητα δημιουργίας και κατοχύρωσης μιας ξεχωριστής, για τα δεδομένα των ανδροκρατούμενων κοινωνιών, οπαδικής ταυτότητας, διότι ακόμα και σήμερα οι γυναίκες οπαδοί του ποδοσφαίρου ανά τον κόσμο αντιμετωπίζονται με σχετική καχυποψία και δεν είναι δεδομένος ο ρόλος τους. Οι άνδρες μπορεί και να αντιλαμβάνονται την παρουσία της γυναίκας στο γήπεδο ως απειλή, διότι ο ρόλος της συνεχώς αμφισβητείται και εκείνη χρειάζεται συνεχώς να αποδεικνύει την πραγματική πίστη και αφοσίωση στην ομάδα ώστε να έχει το διακαίωμα να θεωρείται άξια οπαδός. Όμως, για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τη διαδικασία με την οποία μια γυναίκα γίνεται οπαδός, καλό θα ήταν πρώτα να δούμε ποιες οι ανάγκες και τα κίνητρά της για αυτή της την επιλογή. Κατά τη διάρκεια αναζήτησης επιστημονικών συγγραμμάτων, περιοδικών και άρθρων σε βιβλιοθήκες Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων, εντοπίστηκαν **έρευνες** που αφορούσαν γυναίκες οπαδούς του ποδοσφαίρου στο εξωτερικό.

Μία εξ' αυτών είναι και η έρευνα της Carrie Dunn που δημοσιεύτηκε το 2012 και τιτλοφορείται «The experience of female football fans in England: A qualitative study», που στοχεύει να προσεγγίσει την Αγγλίδα γυναίκα οπαδό για να κατανοήσει την κατασκευή της οπαδική καριέρας, τους τρόπους που εκείνη διαπραγματεύεται την οπαδική της ταυτότητα και τις πρακτικές τις οποίες ακολουθεί. Ακόμα μία έρευνα, από την οποία αντλήσαμε είναι η «Female fans of men's football- A case study in Denmark», ένα συλλογικό έργο των Pfister, Gertrud, Lenneis Verena και Mintert Svenja, που βασισμένες στις θεωρίες κοινωνικοποίησης με προσανατολισμό το φύλο, ανέλυσαν την ένταξη και την προσαρμογή στους συνδέσμους φιλάθλων, των γυναικών οπαδών της Δανίας και τους ρόλους που αυτές ανέλαβαν.

Επίσης, ακόμα ένα παράδειγμα αποτελεί το δοκίμιο του Ben- Porat Amir με τίτλο «Not just for men: Israeli women who fancy football», που δημοσιεύτηκε το 2009 και αφορά στις γυναίκες οπαδούς του Ισραήλ. Ασχολείται με τον «μειονοτικό» συμμετέχοντα και θεατή στο παγκόσμιο παιχνίδι από την άποψη του φύλου, παρά την εκδυτικοποίηση της χώρας, και λαμβάνοντας ως μελέτη περίπτωσης, όπως περιγράφεται, τον συμμετοχικό θαυμασμό των Ισραηλινών γυναικών θεατών, υποστηρίζει ότι η αυξανόμενη παρουσία γυναικών σε

ποδοσφαιρικούς αγώνες έχει δημιουργήσει από πλευράς των ανδρών μεγάλη αμφισβήτηση της μέχρι τότε δεδομένης ηγεμονίας τους στην κερκίδα. Αν και είναι αφοσιωμένοι οπαδοί, η σχέση των Ισραηλινών γυναικών με το ποδόσφαιρο εξακολουθεί να εξαρτάται και να καθορίζεται από την επίδραση του φύλου. Εκτός των άλλων αναδεικνύει τρία βασικά ερωτήματα που σχετίζονται με τις γυναίκες οπαδούς, όπως είναι η σημασία του να γίνει κάποια οπαδός του ποδοσφαίρου, ο φανατισμός ως τρόπος ζωής και η σχετική αυτονομία συμπεριφοράς τους στο γήπεδο.

Ενώ παραδέχεται το γεγονός ότι οι γυναίκες απολαμβάνουν μόνο σχετική και σαφώς όχι πλήρη αυτονομία στο ποδοσφαιρικό φίλαθλο κοινό, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το ποδόσφαιρο δεν παραμένει πλέον «μόνο για τους άνδρες», καθώς το παιχνίδι παρέχει αυτόνομο, αν και σχετικό, χώρο στις γυναίκες να διεκδικήσουν την ταυτότητα και τη δέσμευσή τους στο γήπεδο ποδοσφαίρου. Ο συγγραφέας επίσης επιδιώκει ν' αναδείξει τη θέση των Ισραηλινών γυναικών στο γήπεδο, που παρά την εκδυτικοποίηση της χώρας, οι γυναίκες τείνουν να απολαμβάνουν μία σχετική και όχι πλήρη αυτονομία ως οπαδοί του ποδοσφαίρου και να εξαρτώνται από κάποιον άνδρα (διπλωματική εργασία Μανδάνη Ελευθερία).

Κατά την διάσκεψη κορυφής της FIFA που διοργάνωσε το CIES (Διεθνές Κέντρο Αθλητικών Σπουδών) το 2011 στο Neuchatel της Ελβετίας, μια ερευνητική ομάδα αποτελούμενη από την Sara Cecamore από την Ιταλία, την Kristina Fraesdorf από την Γερμανία, τον Rochak Langer από την Ινδία και την Aine Power από την Ιρλανδία παρουσίασε ακόμα μία έρευνα με τίτλο «Sports fandom: What do women want? A multi-sport analysis of female fans», σχετικά με τις γυναίκες οπαδούς των αθλημάτων που κυριαρχούνται από άνδρες. Με αφετηρία τις οπαδούς του ποδοσφαίρου καταφέρνουν μία γενικευμένη ανάλυση σε πολλά αθλήματα.

Με την παρακάτω εισαγωγή στην έρευνα: “A nation can truly call itself sporting when the majority of its people feel a personal need for sport,” – «Ένα έθνος μπορεί πραγματικά να αυτοαποκαλείται αθλητικό όταν η πλειονότητα των ανθρώπων του αισθάνεται προσωπική ανάγκη για άθλημα-αθλητισμό», οι συγγραφείς της εργασίας επιδιώκουν να τονίσουν την ιδιαίτερα μεγάλη σημασία που διαδραματίζει για τον αθλητισμό εν γένει, το γεγονός της αντιπροσώπευσής του από το σύνολο του πληθυσμού και όχι μόνο από το ανδρικό φύλο. Όταν λοιπόν η πλειοψηφία του πληθυσμού ενός έθνους, θα αισθανθεί μια προσωπική ανάγκη για ενασχόληση με καθετί αθλητικό, τότε και μόνο σε αυτή την περίπτωση, κατά τα

λεγόμενα αυτά, θα μπορεί αυτό το έθνος να θεωρείται αθλητικό.

Σύμφωνα με στοιχεία της έρευνας, οι γυναίκες μπορεί θεωρητικά να αντιπροσωπεύουν απλά το 50% του παγκόσμιου πληθυσμού, αποτελούν ωστόσο μειονοτική ομάδα, αν το υπολογίσουμε με βάση το συνολικό «σώμα των φιλάθλων». Πολύ εύλογα τίθεται λοιπόν το ερώτημα πώς πραγματικά κάποιες χώρες θέλουν να αυτοαποκαλούνται «αθλητικές» όταν εκείνοι που τα υποστηρίζουν και ακολουθούν τα αθλήματα είναι συντριπτικά άνδρες.

Με βάση τα θέματα που τίθενται επί τάπητος στην εν λόγω μελέτη, ο αθλητισμός αποτελεί ξεχωριστά σημαντικό κομμάτι της ζωής των γυναικών φιλάθλων-οπαδών παγκοσμίως αλλά και από την άλλη οι γυναίκες φίλαθλοι είναι όλο και πιο σημαντικές για τον αθλητισμό. Παρ' όλα αυτά οι εμπειρίες πολλών γυναικών οπαδών σε πλήθος αθλημάτων, σε αυτή την μελέτη, δείχνουν ότι αυτές αντιμετωπίζουν αρκετά και διόλου ασήμαντα εμπόδια στην ενασχόληση με τον φίλαθλο αθλητισμό, που πρέπει να ξεπεραστούν εάν θα θέλαμε να αποκατασταθεί αυτή η «δεδομένη ανισορροπία» των φύλων μέσα στις κοινότητες των φιλάθλων. Εάν, από την άλλη πλευρά, είναι τόσο σοβαρά για να διασφαλίσουν ότι οι γυναίκες οπαδοί θα είναι μια πολύτιμη και ενεργή παρουσία στον αθλητισμό, τώρα και στο μέλλον, οι αθλητικοί οργανισμοί και η ευρύτερη αθλητική κοινότητα, πρέπει πρώτα να αναγνωρίσουν αυτά τα εμπόδια και στη συνέχεια να λάβουν μέτρα για την αντιμετώπισή τους.

Έρευνα που διεξάγεται σε γυναίκες οπαδούς άλλων αθλημάτων έχει την τάση να επικεντρώνεται μόνο σε ένα συγκεκριμένο άθλημα και δεν προσφέρει καμμία σύγκριση με την κατάσταση στα διάφορα-διαφορετικά αθλήματα. Στην συγκεκριμένη μελέτη υιοθετείται μια νέα διεθνής και πολυαθλητική προσέγγιση σε μια προσπάθεια να αντιμετωπιστούν ερωτήματα όπως: «Σε ό,τι αφορά τον οπαδισμό του αθλητισμού διεθνώς, τί είναι αυτό που θέλουν οι γυναίκες;»

3.1.1. Ερευνητικός Σκοπός

Ο στόχος, και κατ' επέκταση απώτερος σκοπός αυτής της έρευνας, είναι να διεξαχθεί μια εις βάθος ανάλυση του γυναικείου αθλητικού οπαδισμού ούτως ώστε να εντοπιστούν κοινά ζητήματα και εμπειρίες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες φίλαθλοι, καθώς και να δώσει απαντήσεις στο ερώτημα που τέθηκε παραπάνω. Επίσης, λαμβάνοντας υπόψη ποιες γυναίκες οπαδοί σε διάφορα αθλήματα και πολιτισμούς και τί έχουν να πουν σε σχέση με τον αθλητικό

οπαδισμό τους, προτείνει πώς ο αθλητισμός μπορεί να είναι πιο επαρκής στην αντιμετώπιση των αναγκών και των ανησυχιών των γυναικών φιλάθλων-οπαδών.

Για την επίτευξη του ερευνητικού στόχου τίθενται στόχοι όπως για παράδειγμα η διεξαγωγή βιβλιογραφικής ανασκόπησης σχετικά με τις έννοιες του οπαδισμού και, ιδιαίτερα του γυναικείου, επίσης να επανεξεταστεί η δεδομένη εμπειρία των γυναικών φιλάθλων και οι πολιτικές και πρωτοβουλίες σε ένα πλήθος διαφορετικών αθλημάτων που εκείνες απασχολούνται. Ακόμα να αναλυθούν τα ευρήματα για κοινές τάσεις και εμπειρίες που προκύπτουν σχετικά με τις γυναίκες οπαδούς και την αντιμετώπισή τους, και να προταθεί ποια μέτρα πρέπει να ληφθούν για την αποκατάσταση των σημερινών ανισοτήτων ως προς τους αριθμούς και μεταχείριση των γυναικών οπαδών.

Το πεδίο εφαρμογής αυτής της μελέτη ήταν γυναίκες οπαδοί ανδρικών ομαδικών αθλημάτων για παράδειγμα του αγγλικού, γαλλικού και ισπανικού ποδοσφαίρου, ομαδικά αθλήματα των ΗΠΑ, του Rugby Union στην Αγγλία, League Rugby στην Αγγλία και Australian Rules Football. Επιπλέον, η έρευνα θα διερευνήσει τους δηλωμένους ερευνητικούς στόχους, με έμφαση στον τρόπο αλληλεπίδρασης με τους προτεινόμενες προτάσεις για αλλαγή.

Οι περιορισμοί που υπήρξαν στην εν λόγω έρευνα αφορούσαν παραμέτρους όπως για παράδειγμα στον γυναικείο αθλητισμό, όπου η μελέτη επικεντρώνεται μόνο σε γυναίκες οπαδούς των ανδρικών ομαδικών αθλημάτων. Τα γυναικεία ομαδικά αθλήματα αποτελούν υποκατηγορία του, με τα δικά τους μέσα στον αθλητισμό και ένας από τους βοηθητικούς στόχους της έρευνας ήταν να εξετάσει τον τρόπο λειτουργίας των γυναικών θαυμαστών που αλληλεπιδρούν μέσα στο αρσενικό περιβάλλον των ανδρικών ομαδικών αθλημάτων και όχι μέσα στο γυναικείο κυρίαρχο περιβάλλον του γυναικείου αθλητισμού.

Ένας ακόμα από τους περιορισμούς της μελέτης αυτής έχει να κάνει με την τον ατομικό αθλητισμό. Ενώ αναφέρεται ότι θα ήταν επίσης εξαιρετικά ενδιαφέρον να μελετηθούν οι γυναίκες λάτρεις των αντίστοιχων ατομικών αθλημάτων, αποφασίστηκε από την ομάδα που ανέλαβε την εργασία, για διάφορους λόγους (όπως για παράδειγμα υλικοτεχνικό κομμάτι, ζητήματα χρόνου και χώρου), να εστιάσει μόνο στις γυναίκες οπαδούς των ανδρικών ομαδικών αθλημάτων. Ακόμα η πίστη των οπαδών στα μεμονωμένα αθλήματα διαφέρει ανάλογα με το είδος των δεσμών που σχετίζονται με τον φανατισμό των ομαδικών αθλημάτων και επειδή πολλές ατομικές αθλητικές διοργανώσεις λαμβάνουν χώρα ετησίως (π.χ. Wimbledon, The Open Championship), τα ομαδικά αθλήματα σε επίπεδο συλλόγων μάλλον ακολουθούν κάθε εβδομάδα/δεκαπενθήμερο προγράμματα και οι «πραγματικές»

τάσεις μπορεί να είναι πιο ευδιάκριτες σε αυτά τα αθλήματα.

Η μελέτη επίσης δεν ασχολείται με γυναίκες οπαδούς της εθνικής αθλητικής ομάδας. Το «φαινόμενο bandwagon», όπου ένα νέο κύμα οπαδών υποστηρίζει ενθουσιασμένα την εθνική ομάδα όταν φτάσει στους τελικούς μιας μεγάλης διοργάνωσης, μόνο για να απομακρυνθεί στη συνέχεια μέχρι να εμφανιστεί ένα παρόμοιο γεγονός στο μέλλον, μπορεί να έχει διαστρεβλωτική επίδραση σε κάθε προσπάθεια μέτρησης των γυναικών οπαδών των εθνικών αθλητικών ομάδων και, για το λόγο αυτό, κατηγορία οπαδών δεν συζητούνται σε αυτή την έρευνα.

Τελευταίο αλλά διόλου ασήμαντο είναι η φύση των δεδομένων μας, που σημαίνει ότι λόγω της φυσικής θέσης των διενεργούντων την έρευνα, κατά την περίοδο διεξαγωγής της, δεν ήταν δυνατή η δημιουργία νέων πρωτογενών δεδομένων πραγματοποιώντας συνεντεύξεις από πρώτο χέρι με γυναίκες φιλάθλους αθλημάτων. Επιδιώχθηκε λοιπόν να παρακαμφθεί αυτό το ζήτημα ακολουθώντας μια διεπιστημονική προσέγγιση βασισμένη στο γραφείο, ενασχόληση με αθλητικούς συλλόγους, αθλήματα επαγγελματίες και εξέχουσες γυναίκες φιλάθλους και επικεντρωθήκαμε στην αναθεώρηση, την ανάλυση και τη σύνθεση υπαρχουσών πληροφοριών για τις γυναίκες φιλάθλους παγκοσμίως.

Όσον αφορά στη δομή της μελέτης, αυτή χωρίζεται σε έξι κεφάλαια, ξεκινώντας από το πρώτο όπου τίθεται το σκηνικό συζητώντας το φίλαθλο κοινό γενικά αλλά και προηγούμενες προσπάθειες κατηγοριοποίησης των φιλάθλων. Θεωρεί «φίλαθλο» τον γυναικείο αθλητισμό, τόσο στο ιστορικό όσο και στο σύγχρονό του πλαίσιο, και αυτό γίνεται πριν να ξεκινήσει να εξετάζει το πώς ακριβώς και με ποια κριτήρια αλλά και ποιες προϋποθέσεις οι γυναίκες γίνονται φίλαθλοι καθώς και τον τρόπο που «καταναλώνουν» τον τηλεοπτικό αθλητισμό. Στη συνέχεια, η μελέτη στο δεύτερο θέτει τα συμφραζόμενα του γυναικείου αθλητισμού στη γενική οικονομικοκοινωνική ανάπτυξη της ζωής των γυναικών, ενώ στο τρίτο σημειώνει τις εμπειρίες των γυναικών φιλάθλων εντοπίζοντας κοινά προβλήματα που αντιμετωπίζουν αυτοί οι οπαδοί. Η γωνία ανάλυσης πολλαπλών αθλημάτων της έρευνας τονίζεται στο τέταρτο όταν εξετάζεται η προσέγγιση προς τις γυναίκες οπαδούς οκτώ διαφορετικών αθλημάτων σε πέντε διαφορετικές χώρες. Το πέμπτο βασίζεται στα ευρήματα της ανάλυσης που περιέχεται στο 3^ο και 4^ο και δίνει περιληπτική άποψη του τί υποδηλώνουν τα δεδομένα για τις γυναίκες. Το τελευταίο κεφάλαιο περιέχει προτάσεις για ενέργειες που μπορούν να γίνουν από τα αθλήματα και από τις ίδιες τις γυναίκες οπαδούς-φιλάθλους για να αναγνωρίσουν και να πράξουν περισσότερα από αυτά που θέλουν και να αποφεύγεται με

αυτό τον τρόπο η επανάληψη λαθών του παρελθόντος.

Παρατίθεται μέρος του Κεφαλαίου 1 για να δείξουμε τη σημαντικότητα της μελέτης-εγχειρήματος αλλά και για την απόκτηση καλύτερης ιδίας άποψης από τον αναγνώστη:

...«ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η γυναίκα φίλαθλος

1.1 Τι είναι ένας φίλαθλος;

Αν κάποιος ρωτούσε μια ομάδα είκοσι τυχαία επιλεγμένων ατόμων «Τι είναι φίλαθλος;», το πιθανότερο είναι ότι το εύρος των προσφερόμενων απαντήσεων και περιγραφών θα είναι ευρύ και ποικίλο, με κάθε περιγραφή χρωματισμένη από τη σχέση, την εμπειρία και την έκθεση του κάθε ατόμου σε αθλήματα. Παρά τη σημασία τους, ο αθλητισμός και ο οπαδισμός, σε μεγάλο βαθμό αγνοήθηκαν ως σοβαροί τομείς για εμπειρική έρευνα.

Ίσως ο λόγος για την έλλειψη ακαδημαϊκής έρευνας για το θέμα είναι πως εικάζεται ότι δεν υπάρχει λόγος να διεξαχθεί μια τέτοια έρευνα, αφού όλοι γνωρίζουν τι είναι οπαδός. Ο καθένας μπορεί να πιστεύει ότι ξέρει τι είναι θαυμαστής, αλλά το να καταλήξουμε στον ορισμό του θαυμαστή δεν είναι απλό. Όπως ο Hills προτείνει, «ο οπαδισμός δεν είναι απλώς ένα «πράγμα» που μπορεί να επιλεγεί αναλυτικά» και ούτε είναι απλώς μια ετικέτα ή μια κατηγορία. Ο Crawford σημειώνει ότι «κάθε προσπάθεια να οριστεί τι συνιστά οπαδό θα περιλαμβάνει αναπόφευκτα εξαιρετικά περίπλοκους και υποκειμενικούς κώδικες «αυθεντικότητας» – δηλαδή ποιος και τι θεωρείται ως «νόμιμο» πρότυπο υποστήριξης, και ποιος και τι όχι».

Το θέμα της αυθεντικότητας θα τεθεί, όπως μας αναφέρουν οι συγγραφείς της μελέτης, σε επόμενο κεφάλαιο, όταν θα συζητάμε για τα εμπόδια και τις απαγορεύσεις που συνήθως συναντούν οι γυναίκες φίλαθλοι. Προτείνεται ως προτιμότερο να αντιμετωπίζεται η σύγχρονη κουλτούρα θαυμαστών ως προσαρμόσιμη και δυναμική κοινωνική «καριέρα» και διαρκώς εξελισσόμενη κοινότητα στην οποία τα άτομα δεσμεύονται με την πάροδο του χρόνου. Στην υπάρχουσα έρευνα για τους λάτρεις του αθλητισμού έχει γίνει διάκριση των εννοιών του «φανατισμού-ενθουσιασμού» (fanship), όρος που αναφέρεται στην προσωπική σχέση ενός οπαδού με έναν αθλητικό σύλλογο, και «οπαδισμού-fandom», που χρησιμοποιείται για να περιγράψει η σύνδεση ενός οπαδού με άλλους οπαδούς της αθλητικής ομάδας. Παρόλες τις διακρίσεις του «φανατισμού-ενθουσιασμού» (fanship) και του οπαδισμού (fandom), σχετίζονται σε κάποιο βαθμό και οι δύο με το αντικείμενο της

παρούσας.

Η προσέγγιση, όπως μας αναφέρουν, που ακολουθείται στην παρούσα δεν είναι να προσφέρει μια οριστική άποψη για το τι συνιστά ή όχι έναν αθλητικό οπαδό, αν και έχει σαφώς ενδιαφέρον για τον αθλητισμό να (παρ)ακολουθεί την πρόοδο ενός συγκεκριμένου συλλόγου ή αθλητικού σχήματος. Το φάσμα της συμπεριφοράς των θαυμαστών είναι ευρύ και εκτεταμένο, και κυμαίνεται από τους αφοσιωμένους ακόλουθους μέχρι τον πιο casual και παθητικό θαυμαστή. Αν θα επιθυμούσαμε μια θεωρητική γραμμή πάνω από την οποία μόνο ορισμένοι οπαδοί του αθλητισμού ταξινομούνται ως «οπαδοί», θα ήταν για να αποκλειστούν όσοι συνήθως δεν παρουσιάζουν πρόθεση δέσμευσης. Ή όσοι δεν πληρούν τα κριτήρια του «παραδοσιακού» οπαδού αλλά, ωστόσο, έχουν σημαντικό ενδιαφέρον για τον αθλητισμό και επιδιώκουν αυτό το ενδιαφέρον με πιο μη παραδοσιακούς τρόπους. Οι γυναίκες θαυμαστές μπορεί, πιο συχνά, να ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία. Ακόμη και στο επίπεδο του μεμονωμένου οπαδού, το δικό του επίπεδο θαυμασμού μπορεί να κυμαίνεται με την πάροδο του χρόνου. *«Το Fandom (οπαδισμός) δεν είναι στατική έννοια. Ως κοινωνικό φαινόμενο εξελίσσεται σταθερά και προσαρμόζεται ανάλογα με την κοινωνία, τις αλλαγές και τεχνολογικές εξελίξεις»*. Προσπαθώντας επομένως, να ορίσει κανείς, με την στενή έννοια, έναν οπαδό, κινδυνεύει να παρέχει έναν ορισμό όχι τόσο ευέλικτο ώστε να περιλαμβάνει τις αλλαγές που και οι θαυμαστές αναπόφευκτα υφίστανται, καθώς, τόσο η κοινωνία όσο και ο αθλητισμός αλλάζουν.

«Η επόμενη ερώτηση που πρέπει να απαντηθεί είναι «μπορεί να ταξινομηθεί ο φίλαθλος»;

1.2 Ταξινόμηση του φιλάθλου»

Η λέξη «φανατικός» είναι παράγωγο της λατινικής λέξης "*fanum*" (=ιερόν), που σημαίνει την μετ' εγωισμού και εμπάθειας προσήλωση σε κάποιες αντιλήψεις, ανεξάρτητα απ' το αν αυτές είναι ορθές ή όχι. Πιθανότερη προέλευση του "*fanum*" η εκ της ελληνικής "*φανός*" (φαίνω=φωτίζω) και παραπέμπει σε ιερά τελετή ή μυσταγωγία συνοδευόμενη κατά κανόνα με πυρσούς. Είναι επομένως όρος που υποδηλώνει την υπερβολική ή εμμονική αφοσίωση σε μια αιτία ή πεποίθηση. Η φανατική συμπεριφορά που επιδεικνύουν κάποιοι φίλαθλοι, όχι μόνο του αθλητισμού αλλά και άλλων μορφών ψυχαγωγίας, αποτελεί σημαντικό κομμάτι της έρευνας για τους θαυμαστές. Η πιο πρόσφατη, για τους λάτρεις των σπορ προσπάθησε να αντιμετωπίσει και να μελετήσει το εύρος της συμπεριφοράς των φιλάθλων.

Το να είσαι λάτρης του αθλητισμού είναι κάτι πολύ προσωπικό για κάθε οπαδό και ο ρόλος τον οποίο παίζει ο θαυμαστής στην καθημερινή του ζωή ποικίλλει μεταξύ των φιλάθλων. Σε

αυτή την έρευνα έχει γίνει δεκτό ότι οι διαφορές μεταξύ των θαυμαστών αφορούν στο πόσο ανοιχτοί και εκφραστικοί είναι για τον φανατισμό τους, το βαθμό που καθορίζει την κοινωνική τους ταυτότητα και το επίπεδο εξειδίκευσής τους σχετικά με το αντικείμενο του θαυμασμού τους. «Υποστηρίζουμε ότι, αν και είναι εξίσου σημαντικό να γνωρίζουμε τι θέλουν οι γυναίκες όσον αφορά τον αθλητικό τους θαυμασμό, είναι εξίσου σημαντικό να αναγνωρίσουν τι δεν θέλουν» (Cecamore, S., Fraesdorf, K., Langer, R. & Power, A. : 2011).

Άλλη μία έρευνα εξίσου σημαντική θεωρείται αυτή της Carrie Dunn που δημοσιεύτηκε το 2012 και τιτλοφορείται «The experience of female football fans in England: A qualitative study», στοχεύει να προσεγγίσει την Αγγλίδα γυναίκα οπαδό για να κατανοήσει την κατασκευή της οπαδικής καριέρας, τους τρόπους που διαπραγματεύεται την οπαδική της ταυτότητα και τις πρακτικές που ακολουθεί. Η τελευταία έρευνα, από την οποία αντλήσαμε είναι η «Female fans of men's football- A case study in Denmark», επίσης ένα συλλογικό έργο των Pfister Gertrud, Lenneis Verena και Mintert Svenja, οι οποίες, βασισμένες στις θεωρίες κοινωνικοποίησης με προσανατολισμό το φύλο, ανέλυσαν την ένταξη αλλά και την προσαρμογή στους συνδέσμους φιλάθλων, των γυναικών οπαδών της Δανίας και τους ρόλους που αυτές ανέλαβαν.

Οι Mewett και Toffoletti, στην έρευνά τους Sport and Its Female Fans, για τις γυναίκες οπαδούς του Αυστραλιανού ποδοσφαίρου, καταλήγουν στο ότι υπάρχουν τέσσερις διακριτές κατηγορίες γυναικών, με βάση το “μονοπάτι” που ακολούθησαν ώστε να γίνουν οπαδοί. Στις περισσότερες από τις κατηγορίες αυτές υπάρχουν και είναι αρκετά εμφανείς, οι πολύ ισχυροί δεσμοί με το οικογενειακό τους δίκτυο ή το πολύ στενό συγγενικό περιβάλλον. Σε μία μόνο φαίνεται να επηρεάζεται ένα ποσοστό γυναικών οπαδών από τα M.M.E. Οι κατηγορίες έχουν ως εξής:

1. εξ αίματος συγγενείς (In-The-Blood), εκεί ανήκει το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών και αφορά κυρίως σε αυτές που υπήρξαν και οι γονείς ενεργοί οπαδοί του ποδοσφαίρου ή κάποιος πολύ στενός συγγενής,
2. οι μαθητευόμενες (Learners), είναι αυτές που δεν ήταν fans από μικρή ηλικία, αλλά σταδιακά μεγαλώνοντας, εκτίμησαν το ποδόσφαιρο και βρέθηκαν στην οπαδική κοινότητα. Σε κάποιες περιπτώσεις αυτής της κατηγορίας η διαδικασία «μάθησης» διήρκεσε αρκετά χρόνια. Η επιρροή έχει επιτευχθεί από το φιλικό περιβάλλον κυρίως αλλά και από την τηλεόραση,
3. αυτές που έχουν υποστεί «μετατροπή» (Converts), δηλαδή ενώ είχαν ως και άρνηση

για το άθλημα. ξαφνικά η παρακολούθηση ενός και μόνο αγώνα τους άλλαξε την οπτική και

4. οι S.T.F. (Sexually Transmitted Fandom), οι οποίες ήρθαν σε επαφή μέσω των ερωτικών τους συντρόφων και είτε σταδιακά, όπως οι μαθητευόμενες, είτε αμέσως όπως οι «τροποποιημένες» έγιναν οπαδοί του ποδοσφαίρου (Mewett & Toffoletti, 2008: 3-6).

Η έρευνα της F.I.F.A. για τις γυναίκες οπαδούς των σπορ θεωρεί πως αυτή η διάκριση των οπαδών σε κατηγορίες, πιθανότατα αντιπροσωπεύει τις γυναίκες οπαδούς σε όλον τον κόσμο (Cecamore et al. 2011:10).

Παρόλο τα διαφορετικά κίνητρα και τις διαφορετικές συνθήκες κάτω από τις οποίες οι γυναίκες εισέρχονται στον κόσμο του ποδοσφαιρικού οπαδισμού, οι περισσότερες ερωτώμενες σε διαφορετικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί σε πολλές χώρες, αναφέρουν πως επιδιώκουν να υποβαθμίζουν τη θηλυκότητά τους στο γήπεδο και με αυτόν τον τρόπο κατασκευάζεται μια ταυτότητα που εμπεριέχει και τα δύο φύλα, η λεγόμενη ανδρόγυνη ταυτότητα (Pfister, Lenneis, Mintert, 2013).

3.2. Τα φύλα και οι ρόλοι τους (Εμφυλες ταυτότητες και οπαδισμός)

Εδώ εξετάζονται οι έννοιες του βιολογικού και του κοινωνικού φύλου καθώς και οι έμφυλες διαστάσεις τους στην κοινωνική ζωή . Στη συνέχεια γίνεται μια αναδρομή σχετικά με την γυναίκα θεατή σε αθλητικά γεγονότα, που είναι μια κοινωνική δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου, καταλήγοντας στη γυναίκα οπαδό του ποδοσφαίρου. Στο τέλος του κεφαλαίου παρατίθενται τα κίνητρα και οι διαδικασίες που μια γυναίκα μπορεί να ακολουθήσει για να γίνει οπαδός και οι κατηγορίες στις οποίες κατατάσσει τις γυναίκες οπαδούς η έρευνα των Mewett και Toffoletti για το ποδόσφαιρο .

Το βιολογικό και το κοινωνικό φύλο είναι δύο έννοιες αντίθετες και συγχρόνως υπάρχει μεταξύ τους μια συνδετική σχέση. Στην ερώτηση «Τι είναι φύλο;», η απάντηση είναι πολύ διαφορετική από ότι ήταν στον προηγούμενο αιώνα, γεγονός που υποδεικνύει ότι και το νόημα της ερώτησης έχει αλλάξει (Μπακαλάκη, 2003) .

Οι ρόλοι που αναλαμβάνουν τα άτομα, σχετίζονται αρχικά με τις βιολογικές διαστάσεις του φύλου τους. Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις έμφυλες διαφορές καλό θα ήταν να ορίσουμε κάποιες έννοιες: Το βιολογικό φύλο (sex), που είναι καθορισμένο από τη

φύση, αναφέρεται στη γενετήσια ταυτότητα και ορίζει το ρόλο του ατόμου στην αναπαραγωγή. Το κοινωνικό φύλο (gender), είναι μια κοινωνική κατασκευή και αφορά στην διαφοροποίηση των ανδρών και των γυναικών κοινωνικά αλλά και πολιτισμικά. Το κοινωνικό όπως και το βιολογικό φύλο κατά την Judith Butler, είναι αποτέλεσμα κανονιστικών πρακτικών. Η ίδια λέει πως το κοινωνικό φύλο εκφράζεται βάσει των πράξεων του καθενός και όχι του «είναι» του, δηλαδή του φύλου με το οποίο γεννήθηκε.

Επομένως, το βιολογικό φύλο είναι ουσιαστικά αποτέλεσμα των πράξεων του ατόμου που προκύπτουν από την επιλογή του κοινωνικού του φύλου (Butler, 2008). Η έμφυλη ταυτότητα είναι το πώς το κάθε άτομο αντιλαμβάνεται το φύλο του (η αντίληψή του ότι ανήκει σε ένα από τα δυο φύλα). Οι έμφυλες ταυτότητες δημιουργούνται μέσα από έμφυλες εκφράσεις: Το άτομο διαμορφώνει την έμφυλη ταυτότητα μμέσα από την επιτέλεση των ρόλων αλλά επηρεάζεται στη διαμόρφωσή της και από τον τρόπο με τον οποίο το αντιμετωπίζουν οι άλλοι. Οι έμφυλοι ρόλοι αφορούν στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τη συμπεριφορά του ατόμου ανάλογα με το φύλο στο οποίο ανήκει (Hughes, Kroehler, 2007: 421). Εκτός από τις βιολογικές διαστάσεις του φύλου που σχετίζονται στην ουσία με τις σωματικές διαφορές που έχουν τα δύο φύλα, οι έμφυλες ανισότητες αλλά και η απόδοση των ρόλων ερμηνεύονται και βάσει κοινωνιολογικών διαστάσεων.

Σε παγκόσμιο επίπεδο, οι κοινωνικές λειτουργίες είναι δομημένες με βάση το φύλο. Η πλειονότητα των θεσμών μιας κοινωνίας, όπως το κράτος, η οικονομία, η πολιτική, η εκπαίδευση και η θρησκεία, είναι θεσμοί που οργανώνονται κατά κύριο λόγο υπό την «κυριαρχία» των ανδρών. Η οικογένεια, είναι θα λέγαμε, ίσως και ο μοναδικός θεσμός που η γυναίκα έχει διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο, και πάλι όμως υπό την ανδρική κυριαρχία (Acker, 1992). Οπότε συμπεραίνουμε πως πρόκειται για έμφυλους θεσμούς, στους οποίους είναι αισθητή η διάκριση μεταξύ ανδρών και γυναικών. Μέσα σε τέτοιους θεσμούς κατανέμονται οι έμφυλοι ρόλοι, που είναι η πιο πρώιμη μορφή καταμερισμού εργασίας στον ανθρώπινο πολιτισμό και μία από τις κυριότερες πηγές κοινωνικής ανισότητας.

3.3. Η θέση της γυναίκας στους αθλητικούς χώρους ως θεατής διαχρονικά

Είναι αναπόφευκτη η δυσκολία που υπάρχει στο να οριστεί η γυναίκα ως θεατής αλλά και ως φίλαθλος μέσα στον χρόνο, διότι δεν υπάρχει επαρκής αριθμός ερευνών για τη γυναίκα οπαδό στην ιστορία του αθλητισμού. Όπως σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, έτσι

και στον αθλητισμό είχε πολύ περιορισμένη, για να μην πούμε μηδαμινή, πρόσβαση, επομένως και ο αθλητισμός με τη σειρά του αποτέλεσε, σε όλες τις μορφές του, πεδίο κοινωνικής χειραφέτησης.

Στην αρχαία Ελλάδα, όπως γνωρίζουμε από την βιβλιογραφία, απαγορευόταν η είσοδος σε αθλητικούς χώρους στις γυναίκες αλλά και στους δούλους ή βάρβαρους (μη Έλληνες). Η Καλλιπάτειρα, υπήρξε η πρώτη γυναίκα που καταδικάστηκε σε θανατική ποινή διότι παρακολούθησε κρυφά τον γιο της να συμμετέχει σε Ολυμπιακούς Αγώνες. Της δόθηκε χάρη γιατί ανήκε σε οικογένεια Ολυμπιονικών και γιαυτό το λόγο είναι η μόνη γυναίκα που έμεινε ατιμώρητη για την πράξη της αυτή. Υπάρχουν επίσης αναφορές για γυναικεία παρουσία σε αγώνες μονομάχων στην αρχαία Ρώμη καθώς και σε ιππικούς αγώνες στην Ευρώπη στα τέλη του 17ου αιώνα. Στον σωματειακό αθλητισμό υπήρχαν καταστατικά συλλόγων στην Ελλάδα, από το 1893 ακόμα, που επέτρεπαν στις γυναίκες να εγγραφούν ως μέλη (Κουλούρη, 1997:201).

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η γυναικεία παρουσία στα ποδοσφαιρικά γήπεδα αρχίζει και αυξάνεται. Στην Αγγλία, όπου το άθλημα του ποδοσφαίρου είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο εκείνη την περίοδο, γίνεται λόγος για μεγάλο αριθμό ενεργών γυναικών φιλάθλων (Cecamore et al. 2011:7). Η Anne Coddington λέει πως «οι γυναίκες βρίσκονται ακριβώς εκεί, στο κέντρο της ιστορίας του ποδοσφαιρικού οπαδισμού, αλλά η συνεισφορά τους περνάει απαρατήρητη επειδή η ιστορία γράφεται από άνδρες και απευθύνεται σε άνδρες» (Coddington, 1997). Σε φωτογραφίες από τις κερκίδες ποδοσφαιρικών γηπέδων, την περίοδο πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο που έχουν τη δυνατότητα να εξεταστούν με μεγεθυντικό φακό, ξεχωρίζουν κάποιες γυναίκες ανάμεσα στους άνδρες, ενώ στις αρχές του 20ου αιώνα, οι γυναίκες πλέον αρχίζουν να αποκτούν δικαιώματα και να καταλαμβάνουν τη θέση που τους αναλογεί στην αγορά εργασίας. Αποκτούν κοινωνική και συνάμα οικονομική ανεξαρτησία και είναι σε θέση να δρουν σε χώρους ως τότε παραδοσιακά ανδροκρατούμενους.

Στην Αγγλία για παράδειγμα, τα ποσοστά των γυναικών που παρακολούθησαν ποδόσφαιρο στη διάρκεια του 20ου αιώνα, άλλαξαν πολλές φορές ανάλογα με τις πολιτικές και ιστορικές εξελίξεις, ιδιαίτερα την περίοδο άνθησης του χουλιγκανισμού, που θεωρείται καθοριστικός παράγοντας απομάκρυνσης της γυναίκας από τα γήπεδα και την αθλητική εν τέλει δραστηριότητα τη δεκαετία 1970. Ο δικαστής Taylor το 1990, με την έκθεσή του και τις παρεμβάσεις του στον χώρο των κερκίδων προκειμένου να εξασφαλιστεί η ασφάλεια των

θεατών, πρότεινε ως μέτρο την επιστροφή γυναικών στα γήπεδα του ποδοσφαίρου.

Θα πρέπει σε αυτό το σημείο, για να βοηθήσουμε τον αναγνώστη να αντιληφθεί και να υπάρχει μια ομαλή ροή στη διαχρονικότητα της ιστορίας της κατάκτησης από τη γυναίκα της θέσης που δικαιωματικά της ανήκει, στον 21ο αιώνα, να αναφέρουμε πως το γεγονός ότι θεωρούμε πια στις μέρες μας, της μακράς μετανεωτερικής περιόδου που διανύουμε του άκρατου καπιταλισμού και της υπέρμετρα ασύδοτης παγκοσμιοποίησης, πλέον αυτονόητη τη θέση αυτή στον δυτικό κόσμο, αυτή η κατάκτηση δυστυχώς δεν ισχύει σε όλες τις χώρες.

Για παράδειγμα, στο Ιράν από το 1979 και την Ισλαμική Επανάσταση, δεν επιτρεπόταν η είσοδος των γυναικών σε αθλητικούς χώρους ούτε και η παρακολούθηση αγώνων, γεγονός που άλλαξε, κατόπιν ισχυρών πιέσεων της F.I.F.A. (Fédération Internationale de Football Association) αλλά και μετά το θάνατο μιας νεαρής Ιρανής που αντιμετώπιζε ποινή φυλάκισης επειδή μεταμφιέστηκε σε άνδρα για να παρακολουθήσει ποδοσφαιρικό αγώνα.

Οι Ιρανές παρακολούθησαν για πρώτη φορά τον ποδοσφαιρικό αγώνα της Εθνικής ομάδας του Ιράν με την Καμπότζη, μετά από 38 χρόνια, στα πλαίσια των προκριματικών του Παγκοσμίου Κυπέλλου στις 10 Οκτωβρίου του 2019 (Evans B., 2019). Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε, όμως, όπως έχουμε αναφέρει και παραπάνω, το πώς γίνεται μια γυναίκα οπαδός του ποδοσφαίρου, τη διαδικασία δηλαδή που ακολουθεί μια γυναίκα για να γίνει οπαδός, θα ήταν σωστό να μελετήσουμε τις ανάγκες και τα κίνητρα που την ωθούν στο να παρακολουθήσει το ποδόσφαιρο.

3.4. Ο οπαδισμός ως τρόπος ζωής

Η επίδραση που έχει ο αθλητικός οπαδισμός εκτός από τη συγκρότηση της ταυτότητας της αυτόνομης και ανεξάρτητης γυναίκας, η οποία κινητοποιείται και επαναστατεί ενάντια στην καταπίεση που δέχεται το φύλο της, είναι μεγάλη και πολύ σημαντική και στο πλαίσιο της γυναικείας καθημερινότητας. Ένα μεγάλο ποσοστό γυναικών οπαδών ισχυρίστηκε πως λειτουργεί ευεργετικά στην ρουτίνα της καθημερινής ζωής, κυρίως στην ηλικιακή ομάδα των συνταξιοδοτημένων γυναικών (Pore, 2010:293). Επιπλέον η μετακίνηση των οπαδών στα εκτός έδρας παιχνίδια, μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε ένα ταξίδι αναψυχής, που εκτός από την παρακολούθηση του αγώνα, που είναι ο βασικός λόγος του ταξιδιού, συνδυάζονται και άλλου είδους δραστηριότητες, όπως επισκέψεις σε σημεία τουριστικού ενδιαφέροντος και αγορές.

Κάποιες οπαδοί έχουν ιδρύσει δικούς τους συνδέσμους, που μέλη τους μπορούν να γίνουν μόνο γυναίκες, έτσι ώστε να μην αναγκάζονται να υιοθετούν αντρικές πρακτικές σχετικά με την συμπεριφορά τους, αλλά να μπορούν να απολαμβάνουν την ομάδα τους με την ιδιότητα του οπαδού και της γυναίκας ταυτόχρονα. Τέτοια κλαμπ είναι οι “Pink Lions”, της FC Κοπεγχάγης, οι Dominae της Γιουβέντους και πάρα πολλά άλλα τέτοια κλαμπ σε όλη την Ευρώπη. Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν προς το παρόν σύνδεσμοι οπαδών που να απευθύνονται αποκλειστικά σε γυναίκες, αξίζει όμως να αναφερθεί η θερμή αποδοχή του κινήματος των *mujer libre* (ελεύθερη γυναίκα) από τους οργανωμένους οπαδούς του Απόλλωνα Σμύρνης Basso Rango και οι κοινές τους εμφανίσεις στο γήπεδο στα πέταλα της κερκίδας (Basso Rango, 2018).

Κεφάλαιο 4ο: Ιστορική αναδρομή Πανελευσινιακού και η ομάδα στις μέρες μας

4.1. Ιστορική αναδρομή

Η σύσταση του ποδοσφαιρικού τμήματος του Πανελευσινιακού Αθλητικού Ομίλου έλαβε χώρα το 1931, μαζί με την ίδρυση του συλλόγου. Αρχικά αποτέλεσε ανεπίσημο σωματείο, συμμετέχοντας σε πολλούς φιλικούς αγώνες με άλλες ανεπίσημες αλλά και επίσημες ομάδες, των Αθηνών και του Πειραιά κατά κύριο λόγο. Ο Πανελευσινιακός Αθλητικός Όμιλος είναι ελληνικό αθλητικό σωματείο που δραστηριοποιείται στην περιοχή της Ελευσίνας, στην Αττική. Επίσημο έτος ίδρυσης του συλλόγου είναι το 1931 και επίσημα χρώματά του είναι το μπλε και το λευκό. Διατηρεί ενεργά τμήματα ποδοσφαίρου ανδρών και ακαδημία. Στο παρελθόν διατηρούσε τμήμα καλαθοσφαίρισης, το οποίο σήμερα αποτελεί νομικά ανεξάρτητο σύλλογο με την επωνυμία «Πανελευσινιακός Α.Ο.Κ.» και τμήμα κλασσικού αθλητισμού, το οποίο σήμερα αποτελεί νομικά ανεξάρτητο σωματείο με την επωνυμία «Πανελευσινιακός Α.Π.Ο.», που όμως αμφότεροι διατηρούν το έμβλημα, τα χρώματα και τους συναισθηματικούς τους δεσμούς με το μητρικό σύλλογο.

Ο «Πανελευσινιακός Αθλητικός Όμιλος» ιδρύθηκε στις 23 Μαρτίου του 1931, έπειτα από τη συγχώνευση των ποδοσφαιρικών και αθλητικών συλλόγων «Ποδοσφαιρική Ένωση Ελευσίνας» και «Κελεός Ελευσίνας». Η ίδρυση του συλλόγου οφείλεται σε εξέχοντα πρόσωπα της Ελευσίνας και ένας εκ των ιδρυτών του ήταν ο Γεώργιος Παύλου (1899-1965), ο οποίος χρημάτισε πρώτος πρόεδρος του συλλόγου, μηχανικός του Υπουργείου Συγκοινωνίας, επιφανής αθλητικός παράγοντας της εποχής (Σ.Ε.Γ.Α.Σ., Ε.Π.Ο.) και μετέπειτα δήμαρχος Ελευσίνας.

Με την ίδρυσή του, ο Πανελευσινιακός Αθλητικός Όμιλος καλλιέργησε το ποδόσφαιρο, διατηρώντας μόνο τμήμα ποδοσφαίρου. Το καταστατικό του προέβλεπε την ίδρυση κάθε είδους αθλητικού τμήματος και σε σύντομο χρονικό διάστημα ίδρυσε 2 ακόμα αθλητικά τμήμα, το τμήμα κλασσικού αθλητισμού, το οποίο τον Ιούνιο του 1932 αναγνωρίστηκε επίσημα από τον Σ.Ε.Γ.Α.Σ. (έκτοτε ξεκινά η επίσημη αγωνιστική του πορεία, συμμετέχοντας στο Πανελλήνιο πρωτάθλημα στίβου ανδρών από το 1932 μέχρι και το 1939) και το τμήμα βόλεϊ, καλλιεργώντας έκτοτε και τα αθλήματα του στίβου και του βόλεϊ. Το 1938 αναγνωρίστηκε επίσημα από την Ε.Π.Ο. με αριθμό μητρώου 108 και εντάχθηκε στη δύναμη της Ε.Π.Σ. Πειραιά, ξεκινώντας την επίσημη αγωνιστική του πορεία

από το πρωτάθλημα της Γ΄ Κατηγορίας τη σεζόν 1938-39.

Το τμήμα καλαθοσφαίρισης ανδρών του Πανελευσινιακού Α.Ο. ιδρύθηκε το 1969. Από το 2004 και έπειτα δεν ανήκει στον Πανελευσινιακό Αθλητικό Όμιλο, καθώς υφίσταται ως τμήμα του αθλητικού σωματείου Πανελευσινιακός Α.Ο.Κ.. Το τμήμα κλασσικού αθλητισμού από το 2008 και έπειτα δεν ανήκει στον μητρικό Πανελευσινιακό Αθλητικό Όμιλο, καθώς υφίσταται ως τμήμα του αθλητικού σωματείου Πανελευσινιακός Α.Π.Ο..

Κορυφαίες στιγμές στην ιστορία του συλλόγου αποτελούν οι συμμετοχές του στην Α' Εθνική Κατηγορία κατά τις αγωνιστικές περιόδους 1961-62, 1967-68 και 1998-99, όπου και τις τρεις υποβιβάστηκε έχοντας καταταχθεί στη 15η θέση τις δύο πρώτες χρονιές και στην 16η θέση κατά την πιο πρόσφατη. Την αγωνιστική περίοδο 1970-71 ισοβάθμησε με τον Α.Ο. Τρίκαλα στην 1η θέση του 2ου ομίλου της Β' Εθνικής, όπου έχασε την πολυπόθητη επάνοδο στην Α' Εθνική έπειτα από ήττα με 1-0 στον μεταξύ τους αγώνα μπαράζ στην Λαμία. Η αρχή της νέας χιλιετίας βρήκε την ομάδα στη Β' Εθνική με πολλά οικονομικά προβλήματα. Έτσι, τη σεζόν 2000-01 τερμάτισε 16ος και τελευταίος και υποβιβάστηκε στη Γ' Εθνική. Αν και κατέλαβε την 11η θέση στο επόμενο πρωτάθλημα, μακριά από τη ζώνη του υποβιβασμού, τα προβλήματα αποδείχθηκαν αξεπέραστα και ο Πανελευσινιακός αναγκάστηκε να παίξει στο Περιφερειακό Πρωτάθλημα την περίοδο 2002-03, ξεκινώντας μια περίοδο 13 ετών μακριά από τις επαγγελματικές κατηγορίες.

Μοιραία ο Πανελευσινιακός βίωσε τον υποβιβασμό και στο πρωτάθλημα Α' Κατηγορίας της Ε.Π.Σ. Δυτικής Αττικής, όπου αγωνίστηκε τις χρονιές 2003-04, 2007-08, 2008-09 και 2011-12. Τη σεζόν 2012-13 τερμάτισε στην 3η θέση του 7ου ομίλου της Δ' Εθνικής, ωστόσο κέρδισε τη συμμετοχή του στο νέο και ερασιτεχνικό πλέον πρωτάθλημα της Γ' Εθνικής, όπου τη σεζόν 2013-14 διεκδίκησε την άνοδο χωρίς επιτυχία. Ταυτόχρονα έφτασε στον τελικό του παρθενικού Κυπέλλου Γ' Εθνικής, όπου και έχασε δύσκολα με 2-1 από τη Λάρισα. Την επόμενη χρονιά (2014-15) κατέκτησε το πρωτάθλημα του 3ου ομίλου και κέρδισε την επάνοδο στην Β' Εθνική κατηγορία.

Στην Β' Εθνική αγωνίστηκε για 2 χρονιές, όποτε και τη σεζόν 2016-17 υποβιβάστηκε στην Γ' Εθνική. Ωστόσο όμως, μη δηλώνοντας συμμετοχή στο πρωτάθλημα της Γ' Εθνικής, υποβιβάστηκε απευθείας στο πρωτάθλημα της Ε.Π.Σ. Δυτικής Αττικής. Τη σεζόν 2017-18 τερμάτισε στην 9η θέση, τη σεζόν 2018-19 στην 2η θέση του πρωταθλήματος Α' Κατηγορίας Ε.Π.Σ. Δυτικής Αττικής, ενώ την σεζόν 2019-2020 κατέλαβε την 1η θέση της ίδιας διοργάνωσης και πέτυχε την άνοδο στην Γ' Εθνική Κατηγορία όπου και αγωνίζεται την

τρέχουσα περίοδο συμμετέχοντας στο 8ο όμιλο, έως και σήμερα.

4.2. Ο Πανελευσινιακός στις μέρες μας

Πανελευσινιακός: 90 χρόνια ιστορίας για το καμάρι της Ελευσίνας

Μέσα από μια συνέντευξή του ο υπεύθυνος Ακαδημιών του Πανελευσινιακού Βαγγέλης Μπάρδης, μιλά για την ιστορία και τους τωρινούς στόχους της ομάδας. Το καμάρι της Ελευσίνας, ο Πανελευσινιακός, έκλεισε τα 90 του χρόνια – ιδρύθηκε το 1931. Οι «σταχυοφόροι» είναι από τις ιστορικότερες ομάδες της Δυτικής Αττικής, καθώς έχουν αγωνιστεί στην Α' Εθνική και έχουν πάμπολλες παρουσίες στις υπόλοιπες εθνικές κατηγορίες. Αυτή την περίοδο ο Πανελευσινιακός αγωνίζεται στο πρωτάθλημα της Γ' Εθνικής και με αφορμή τη συμπλήρωση των 90ών γενεθλίων του το kedenews.gr μίλησε με τον Βαγγέλη Μπάρδη, έναν άνθρωπο που έχει υπηρετήσει τον σύλλογο πολλά χρόνια. Υπήρξε ποδοσφαιριστής του Πανελευσινιακού που ξεπήδησε μέσα από τις Ακαδημίες του, ενώ τώρα είναι ο υπεύθυνος γι' αυτές.

90 χρόνια Πανελευσινιακός. Πες μας μερικά λόγια για την ιστορία του συλλόγου.

«Ο Πανελευσινιακός ιδρύθηκε το 1931 από μια παρέα ανθρώπων και, από ό,τι ξέρω και έχω διαβάσει, ο πρώτος πρόεδρος ήταν ο Γεώργιος Παύλου, ο οποίος μετέπειτα έγινε και δήμαρχος της πόλης. Ο Πανελευσινιακός στη διάρκεια της ιστορίας του έχει παίξει τρεις φορές στην Α' Εθνική, άλλες δύο φορές έπαιξε μπαράζ για την Α' Εθνική, αλλά δεν ανέβηκε, και σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του έβγαλε πάρα πολύ μεγάλους ποδοσφαιριστές.

Έπαιζαν σε πολύ υψηλό επίπεδο, αλλά πέρασαν και πολύ μεγάλοι ποδοσφαιριστές από τον Πανελευσινιακό. Δεν θα ήθελα να σταθώ στα ονόματα, για να μην αδικήσω κανένα. Ενδεικτικά, να πω τουλάχιστον τους γηγενείς, όπως ο Γιάννης Καλιτζάκης, ο Ανδρέας Σκέντζος, ο Παντελής Κουμπής, για να πάμε στους πιο παλιούς Τσικιντζέλα, Κάπουα, Μίχα, Μουράτη, Καναβά. Ο Πανελευσινιακός έχει μεγάλη ιστορία και θα γίνουν εκδηλώσεις, όσο μας το επιτρέπουν οι συνθήκες».

Ποια είναι η σχέση του Πανελευσινιακού με τον Δήμο Ελευσίνας;

«Υπάρχει στήριξη από τον Δήμο Ελευσίνας. Ο δήμαρχος Ελευσίνας, ο κ. Οικονόμου, έχει υπηρετήσει τον Πανελευσινιακό από διοικητική θέση, έχουμε την στήριξή του σε όλα τα επίπεδα και τον ευχαριστούμε. Ήδη, φέτος στο γήπεδο όπου στεγάζονται οι Ακαδημίες έγινε

τοποθέτηση καινούριου τάπητα και ευελπιστούμε ότι θα γίνουν και άλλα έργα, τα οποία χρειάζονται και είναι σημαντικά για το ποδόσφαιρο της πόλης. Το στάδιο που αγωνίζεται ο Πανελευσινιακός λέγεται "Κοσμάς Παπανικολάου". Πήρε το όνομά του από έναν τεράστιο παράγοντα που ήταν πρόεδρος παλιότερα και δυστυχώς "έφυγε" πριν από λίγο καιρό. Το βοηθητικό του Πανελευσινιακού ονομάζεται "Ευάγγελος Δούκας" και έχει πάρει το όνομά του από έναν άλλο παλιό πρόεδρο».

Πώς αντιμετωπίζει ο κόσμος της πόλης τον Πανελευσινιακό;

«Οι φίλαθλοι του Πανελευσινιακού είναι δεμένοι με την ομάδα. Όμως, δεν ξέρω, για διάφορους λόγους δεν πολυέρχονται στο γήπεδο, γιατί έχουν συνηθίσει τον Πανελευσινιακό σε μεγάλες κατηγορίες, τον έχουν συνηθίσει σε διαφορετικές καταστάσεις, ίσως όλα αυτά που γίνονται τα τελευταία χρόνια να τους έχουν κουράσει. Ξέρετε πώς είναι κάποια πράγματα... Γι' αυτό και δεν έρχεται πάρα πολύ ο κόσμος ο παλιός, οι παλιοί φίλαθλοι, αν θέλουμε να το πούμε έτσι. Θέλουμε μέσα από αυτή την προσπάθεια αυτό να αλλάξει.

Ο Πανελευσινιακός ανέβηκε πέρσι κατηγορία, είμαστε στη Γ' Εθνική. Ο βασικός στόχος ήταν να σωθεί η ομάδα, γιατί ο κορονοϊός χτύπησε σχεδόν όλους τους ποδοσφαιριστές της πρώτης ομάδας, τα παιδιά έμειναν πολύ πίσω, σταμάτησαν τις προπονήσεις. Έπειτα αναγκάστηκαν να παίζουν Κυριακή - Τετάρτη. Η ουσία είναι ότι η ομάδα σώθηκε. Πιστεύω, σιγά σιγά, η ομάδα να βρει τον δρόμο που πρέπει και τη θέση που της αξίζει».

Πόσα παιδιά φιλοξενεί η ομάδα στις Ακαδημίες της;

«Αυτή τη στιγμή ο Πανελευσινιακός έχει στις Ακαδημίες του 120 παιδιά περίπου. Ξεκινήσαμε πριν από τρία χρόνια με 40 παιδιά. Ο στόχος της Ακαδημίας για μένα είναι, μέσα από αυτή την προσπάθεια και με κάθε υπευθυνότητα, να μάθουμε τα παιδιά να αγαπήσουν το ποδόσφαιρο και τον αθλητισμό γενικότερα, να αγαπήσουν τον Πανελευσινιακό και να μάθουν την ιστορία του και μέσα από αυτή τη διαδικασία να βγάλουμε ποδοσφαιριστές για τον Πανελευσινιακό, όπως γινόταν τα παλιότερα χρόνια.

Να βοηθήσουμε τα παιδιά πάνω από όλα να γίνουν σωστοί άνθρωποι, να τους διδάξουμε ήθος και να μπορούν να σταθούν μέσα στον αγωνιστικό χώρο χωρίς να έχουν προστριβές με αντιπάλους. Οι προπονητές που βρίσκονται στην Ακαδημία του Πανελευσινιακού, εκτός από εξαιρετικοί χαρακτήρες και παιδιά με ήθος, είναι όλοι διπλωματούχοι προπονητές, είτε είναι απόφοιτοι ΤΕΦΑΑ είτε κάτοχοι διπλωμάτων UEFA Α' και Β'. Είναι τεράστια η συμβολή τους».

Η περίοδος του lockdown ήταν δύσκολη. Πώς πείσατε τους γονείς να ξαναφέρουν τα παιδιά

στην ομάδα;

«Όταν έδωσε το κράτος το ΟΚ να λειτουργήσουν πάλι οι Ακαδημίες, πήραμε όλα τα μέτρα που προβλέπουν οι κανονισμοί. Δεν κάναμε κάτι από μόνοι μας για να πείσουμε τους γονείς να ξαναφέρουν τα παιδιά. Στο πρώτο άνοιγμα, τον περασμένο Μάιο, δεν ήταν τόσο καλά τα πράγματα. Γύρω στο 40 με 50% ήταν η συμμετοχή. Φέτος, φτάσαμε στο 90% περίπου. Τα παιδιά είχαν "τρελαθεί" στο σπίτι».

Έχεις αγωνιστεί πολλά χρόνια στον Πανελευσινιακό – και όχι μόνο. Θα μας κάνεις ένα flashback στην πλούσια καριέρα σου;

«Γεννήθηκα το 1966. Και εγώ ξεκίνησα σε ηλικία 11 ετών από τις Ακαδημίες του Πανελευσινιακού, έπαιζα στην πρώτη ομάδα σε ηλικία 16,5 ετών. Ήταν στη Β' Εθνική τότε η ομάδα. Εκείνη η χρονιά ήταν κακή για την ομάδα, έπεσε κατηγορία, πήγε στη Γ' Εθνική ύστερα από ένα μπαράζ με τον Αιολικό. Εκείνη τη χρονιά ανεβήκαμε αρκετοί παίκτες από την Ακαδημία του Πανελευσινιακού στην πρώτη ομάδα. Μαζί με εμένα και ο Καλιτζάκης και κάποια άλλα παιδιά. Έπαιζα πέντε χρόνια στην πρώτη ομάδα του Πανελευσινιακού στη Γ' Εθνική μέχρι το 1988. Το '88 έκανα μεταγραφή στον Παναθηναϊκό, όπου κάθισα έξι μήνες εκεί μέχρι τον Δεκέμβριο. Τον Δεκέμβριο πήγα δανεικός στην ΕΑΡ στο Ρέθυμνο, που ήταν στη Β' Εθνική, και έμεινα και εκεί έξι μήνες. Έπειτα, πήγα πάλι ως δανεικός στην Κόρινθο. Εκεί θεωρώ ότι έπαιζα το καλύτερο ποδόσφαιρό μου. Τρία χρόνια στη Β' Εθνική και δύο χρόνια στην Α'. Μετά πήρα πάλι τον δρόμο της επιστροφής στον Πανελευσινιακό. Επέστρεψα το 1994 στην Ελευσίνα, ήταν στη Γ' Εθνική η ομάδα, ανεβήκαμε στη Β' Εθνική. Για διάφορους λόγους σταμάτησα να αγωνίζομαι επαγγελματικά, έπαιζα ερασιτεχνικά σε κάποιες ομάδες της περιοχής, όπως στον Μανδραϊκό και τον Αστέρα Μαγούλας, μέχρι που έκλεισα την καριέρα μου, σε ηλικία 36 ετών, στον Πανελευσινιακό, στη Δ' Εθνική».

Τμήμα ποδοσφαίρου ανδρών

Το ποδοσφαιρικό τμήμα ανδρών του Πανελευσινιακού Α.Ο. ιδρύθηκε το 1931. Στο παρελθόν μετείχε στις επαγγελματικές κατηγορίες με την επωνυμία «ΠΑΕ Πανελευσινιακός Α.Ο.».

Κεφάλαιο 5ο: Μεθοδολογία

Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθει να παρουσιαστούν οι στόχοι και ο σκοπός της έρευνας καθώς και τα ερευνητικά ερωτήματα, ούτως ώστε να γίνουν καλύτερα κατανοητά στον αναγνώστη όσα αναλύονται. Επίσης αναλύονται οι μέθοδοι, οι οπτικές και οι τρόποι με τους οποίους θα θέλαμε να επιτύχουμε το αποτέλεσμα που πραγματεύεται η έρευνά μας, καθώς επίσης και το εργαλείο που μας βοήθησε να την πραγματοποιήσουμε, και να παράγουμε τα δεδομένα. Αυτό δεν είναι άλλο από την συνέντευξη μέσα από πραγματοποίηση επιτόπιας έρευνας και συμμετοχικής παρατήρησης, στην κερκίδα του γηπέδου για τις ανάγκες της μελέτης μας.

Εν συνεχεία, αναφερόμαστε στους άξονες πάνω στους οποίους δομήθηκαν οι ερωτήσεις των συνεντεύξεων αλλά και στο εάν το δείγμα που επιλέχθηκε θα αποτελέσει τελικά αξιόπιστη και αντιπροσωπευτική πηγή εύρεσης και παραγωγής πληροφοριών. Αναλύεται το εργαλείο επεξεργασίας των ποιοτικών μας δεδομένων, που είναι η ανάλυση περιεχομένου, και τέλος περιγράφονται οι δυσκολίες που αντιμετώπισε ο ερευνητής σε όλη τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας και της συγγραφής της παρούσας εργασίας και οι τρόποι με τους οποίους τις αντιμετώπισε.

Όλα τα παραπάνω συνεισφέρουν στο να εντοπιστεί, το πώς η γυναίκα φίλαθλος και οπαδός «βλέπει» την κερκίδα, η ματιά και η οπτική της μέσα από τα βιώματα και τους ρόλους της. Μέσα από την ανάδειξη του ρόλου της γυναίκας οπαδού, έρχεται να αναδυθεί ένα ακόμα μείζον ερώτημα της σημασίας της έμφυλης διάκρισης μέσα στην κερκίδα, σε ένα καθαρά ανδροκρατούμενο περιβάλλον όπως είναι αυτό του ανδρικού ποδοσφαίρου.

5.1. Στόχος-σκοπός έρευνας και ερευνητικά ερωτήματα

Στόχος και σκοπός της παρούσας έρευνας είναι ο εντοπισμός και η ανάδειξη των ρόλων της γυναίκας ως οργανωμένου οπαδού του ανδρικού ποδοσφαίρου του Πανελευσινιακού. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το βασικότερο ερευνητικό ερώτημα που αναδεικνύεται είναι να αντιληφθούμε ποια είναι η διαδικασία μέσα από την οποία μια γυναίκα οργανώνεται σε μια οπαδική συλλογικότητα, επίσης το ποιος είναι ο ρόλος της γυναίκας ως μέλος ενός οργανωμένου συνδέσμου, σε ένα κατεξοχήν ανδροκρατούμενο περιβάλλον ενώ τελευταία αλλά διόλου ασήμαντο ερώτημα είναι ο τρόπος που η ίδια ερμηνεύει και νοηματοδοτεί τον ρόλο και την παρουσία της μέσα σε έναν τέτοιο χώρο.

5.2. Μέθοδοι – εργαλεία έρευνας

5.2.1. Μεθοδολογία και σχεδιασμός της ερευνητικής διαδικασίας, επιλογή μεθόδου και εργαλείου

Προκειμένου να απαντηθούν τα κατάλληλα ερευνητικά ερωτήματα ώστε να αντληθούν τα απαραίτητα δεδομένα και να μπορέσει να πραγματοποιηθεί εις βάθος έρευνα στην «καριέρα» των γυναικών οργανωμένων οπαδών, η μελέτη βασίστηκε στην ποιοτική μέθοδο. Αυτό γιατί η προσέγγιση του ερευνητή ακολουθώντας την, γίνεται με φυσική παρουσία του στο πεδίο για μεγάλο χρονικό διάστημα, ώστε να κατακτηθεί μεγαλύτερη εμπιστοσύνη με τον προς μελέτη πληθυσμό. Έτσι να υπάρχει μεγαλύτερη «οικειότητα» και ως αποτέλεσμα θέληση για να δωθούν από τα άτομα αξιόπιστες, ειλικρινείς και απόλυτα στοχευμένες απαντήσεις που να ερμηνεύουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την απόδοση των ερωτημάτων που εξετάζονται. Επίσης να ερμηνευτούν τα νοήματα που τα εξεταζόμενα υποκείμενα δίνουν σε αυτά, γεγονός που συμβαίνει γιατί η μελέτη πραγματοποιείται στο φυσικό της χώρο (πεδίο έρευνας) και ο ερευνητής χρησιμοποιεί κυρίως συνεντεύξεις, συνομιλίες σε βάθος με σημειώσεις σε ημερολόγιο και μαγνητοφωνήσεις (Denzin & Lincoln, 2005:3).

Σκοπός μιας ποιοτικής προσέγγισης δεν είναι απλά να αναφερθεί σε γνώμες, συμπεράσματα και αποτελέσματα που έχουν ήδη διατυπωθεί και ερευνηθεί, αλλά να ανακαλύψει μάλλον εκτενέστερα και την πιθανότητα να υπάρχουν και άλλες πλευρές ή και διαστάσεις του προς εξέταση αντικειμένου ή φαινομένου που ως τότε δεν είχαν ερευνηθεί αλλά και η εις βάθος κατανόησή τους. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο υπάρχει συνήθως μια ευελιξία στις ποιοτικές έρευνες ως προς τα ερευνητικά σχέδια (Τσιώλης, 2011:58). Για να γίνει αποτελεσματικός ο σχεδιασμός μιας ποιοτικής έρευνας είναι απαραίτητο να βεβαιωθούμε ότι έχει τεθεί το θεωρητικό πλαίσιο στην διάσταση που του αναλογεί, ότι έχουν επιλεγεί τα σωστά ερευνητικά εργαλεία, καθώς και να έχει ληφθεί υπόψη σωστά και επαρκώς το πεδίο και τα ερευνητικά ερωτήματα. Επίσης θεωρείται πολύ σημαντική η στάση και ο ρόλος του ερευνητή διότι έχει, αναπόφευκτα, προσωπική εμπλοκή και είναι ο ίδιος φορέας βιωμάτων που ενσωματώνονται στην έρευνα. Εξάλλου στην ποιοτική έρευνα η υποκειμενικότητα θεωρείται δεδομένη και ως εκ τούτου δεν θα έπρεπε να πιστεύεται ότι αποτελεί εμπόδιο (Ισαρη & Πουρκός, 2015: 74-79).

Κατά τη διάρκεια της έρευνας πραγματοποιήθηκαν πέντε (5) ημιδομημένες εις βάθος συνεντεύξεις (με τη χρήση μαγνητοφώνου). Η επιλογή αυτού του τύπου συνέντευξης

πραγματοποιείται αφενός γιατί είναι ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο για νέους μελετητές, αφετέρου γιατί προσφέρει στον ερευνητή τη δυνατότητα να αλλάξει τη σειρά και σε πολλές περιπτώσεις και το περιεχόμενο των ερωτήσεων αναλόγως τη ροή και το ύψος της συζήτησης και να μην είναι απαραίτητο να εμμένει αυστηρά στον προκαθορισμένο σχεδιασμό (Ιωσηφίδης, 2017:74). Πολύ σημαντικό για την έρευνα και την τελική εξαγωγή σωστών και αξιόπιστων συμπερασμάτων, είναι η επιλογή του δείγματος, καθώς «ο πληθυσμός» πρέπει να θεωρείται αντιπροσωπευτικός από τον ερευνητή, ώστε να μην αλλοιώνει την ποιότητα των δεδομένων αλλά και τα προσδοκώμενα αποτελέσματα (Ισαρη & Πουρκός, 2015:80).

5.2.2. Πλεονεκτήματα – μειονεκτήματα συνεντεύξεων (ερωτήσεων)

Τα πλεονεκτήματα της συνέντευξης ως μέθοδος παραγωγής ερευνητικών δεδομένων είναι πολλά και σημαντικά, καθώς ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να εμπλακεί άμεσα με τον ερωτώμενο, αφού μέσω της προσωπικής επαφής που αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια της συνέντευξης επιτυγχάνεται μια μορφή διαδραστικής επικοινωνίας (Ιωσηφίδης, 2017:77). Στη διάρκεια αυτής της επικοινωνίας δόθηκε χώρος και ευκαιρία για καλύτερη κατανόηση του προς εξέταση ερωτήματος-φαινομένου και έτσι αποτυπώθηκε σωστότερα και πιο ολοκληρωμένα η οπτική και οι θέσεις γυναικών φιλάθλων-οπαδών, καθώς εξαγάγαμε πολλά περισσότερα δεδομένα από τις εμπειρίες τους.

Επιπλέον, είχαμε τη δυνατότητα, βασιζόμενοι πάντα στον αρχικό σχεδιασμό, να τροποποιήσουμε επί τόπου τις ερωτήσεις προκειμένου να διερευνηθούν ζητήματα τα οποία δεν είχαν καθοριστεί από πριν αλλά προέκυψαν κατά τη διάρκεια της συζήτησης. Γενικά, η επιλογή του εργαλείου της ημιδομημένης συνέντευξης σε βάθος, παρέχει μεγάλη ευελιξία στον ερευνητή, παρόλα τα μειονεκτήματα και τις δυσκολίες της κατά τη διεξαγωγή μιας έρευνας με εργαλείο αυτού του τύπου την συνέντευξη, τα οποία θα προσπαθήσουμε, στην προσπάθειά μας να είμαστε αντικειμενικοί, να παραθέσουμε. Από τεχνικής πλευράς, ο σχεδιασμός των ερωτήσεων αλλά και η ίδια η συνέντευξη όπως επίσης και η ανάλυση των δεδομένων της μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια ιδιαίτερα δύσκολη αλλά και χρονοβόρα διαδικασία.

Σε κάθε περίπτωση, για το λόγο ότι η μελέτη είναι ιδιαίτερη και η επικοινωνία με τους συνεντευξιζόμενους μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερα περίπλοκο και δύσκολο εγχείρημα, πόσο μάλλον στην περίπτωση που υπάρχουν λεπτά και ιδιαίτερα ζητήματα που πρέπει να ρωτηθούν και να εξεταστούν, ο ερευνητής θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός στο

χειρισμό του και στον τρόπο που θα πλησιάσει τον συνεντευξιαζόμενο και θα κερδίσει με τον καιρό και τον χρόνο την εμπιστοσύνη του. Τούτο θα μπορέσει να πραγματοποιηθεί ώστε ο ερωτώμενος να ανοιχτεί στον ερευνητή, σε τέτοιο βαθμό που να μην θίγεται από την μία η αξιοπρέπεια του ατόμου και από την άλλη να υπάρχουν αξιόπιστες και ειλικρινείς απαντήσεις που θα οδηγούν με την σειρά τους σε αντίστοιχα αξιόπιστα αποτελέσματα-συμπεράσματα.

Πολλές φορές μπορεί να επιβάλλεται ο ερευνητής να χρησιμοποιήσει τις επικοινωνιακές του ικανότητες για να βοηθηθεί στον πιο σωστό χειρισμό όλων των ζητημάτων που πραγματεύεται η έρευνα. Επίσης, όπως προαναφέρθηκε, θα πρέπει να επιτευχθεί η, κατά το δυνατό, διατήρηση της επικοινωνίας και της αλληλεπίδρασης σε ένα υγιές επίπεδο. Αυτό ενδέχεται να αποδειχθεί πολύ δύσκολο γι' αυτό και πολλές φορές η επιλογή αυτού του εργαλείου θεωρείται λανθασμένα ότι αποτελεί μια σχετικά εύκολη διαδικασία, καθώς πιστεύεται ότι πρόκειται για μια απλή καθημερινή συζήτηση ανάμεσα σε δύο ανθρώπους και ότι δεν απαιτείται ιδιαίτερη προετοιμασία (Mason, 2009:130).

5.2.3. Επιλογή δείγματος

Η στρατηγική που επιλέξαμε να ακολουθήσουμε για την δειγματοληψία ήταν η τυχαία δειγματοληψία (purposeful random sampling), νέων και απλών καθημερινών γυναικών, η οποία μεν χρησιμοποιείται προκειμένου να αυξηθεί η αξιοπιστία της έρευνας, όταν τα κοινωνικά υποκείμενα είναι πολύ λίγα και ως αποτέλεσμα το δείγμα πολύ μικρό. Από την άλλη πλευρά επιλέχθηκαν νέες γυναίκες φίλαθλοι-οπαδοί του ανδρικού ποδοσφαίρου της ομάδας του Πανελευσινιακού, διότι θα θέλαμε στην πληροφόρηση και ενημέρωση για την άντληση στοιχείων για την έρευνά μας να συμμετέχει «νέο αίμα» που να μας βοηθήσει να δούμε καλύτερα μέσα από την ματιά τους την νέα γενιά οπαδών. Μια διαφορετική και ίσως «φρέσκια» σκοπιά της κερκίδας και γιατί όχι τους τρόπους βελτίωσης του γηπεδικού, αθλητικού και οπαδικού, εν γένει, γίνεσθαι μέσα από τα δικά τους ειλικρινή, ανιδιοτελή και ξεχωριστά μάτια της νεοσύστατης γενιάς οπαδών. Στόχος λοιπόν είναι η εγκυρότητα των αποτελεσμάτων και «όχι η αντιπροσωπευτικότητα και η γενίκευση» (Ισαρη & Πουρκός, 2015:83). Το κύριο κριτήριο για την επιλογή του δείγματος ήταν το κοινωνικό υποκείμενο να είναι γυναίκα που να είναι οργανωμένη οπαδός του Πανελευσινιακού. Καταφέραμε να προσεγγίσουμε πέντε (5) οπαδούς.

5.2.4. Τρόπος επεξεργασίας και αποτύπωσης δεδομένων

Η επεξεργασία των αποτελεσμάτων της έρευνας βασίστηκε στο εργαλείο της ανάλυσης περιεχομένου (content analysis), η οποία «είναι μια μέθοδος έρευνας και ανάλυσης της κοινωνικής επικοινωνίας, αλλά κυρίως των κοινωνικών προεκτάσεων της» (Ιωσηφίδης, 2017:101). Αρχικά απομαγνητοφωνήθηκαν οι συνεντεύξεις και καταγράφηκε το υλικό τους. Κατόπιν ακολουθήθηκαν τα έξι στάδια ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων με βάση τη θεματική ανάλυση, όπως τα προτείνουν οι Braun και Clarke (2006:10), ως εξής:

Στάδιο 1^ο : εξοικείωση με τα δεδομένα. Αυτό επιτυγχάνεται με πολύ προσεκτική «ανάγνωση» των συνεντεύξεων, κατά τη διάρκεια της οποίας γίνεται και αναζήτηση των «νοημάτων». Με βάση αυτά ταξινομήθηκαν οι πληροφορίες που αντλήθηκαν.

Στάδιο 2^ο : κατηγοριοποίηση ή διατμηματική οργάνωση. Ακολούθως, προσπαθήσαμε να προσδώσουμε στα θέματα των κειμένων των συνεντεύξεων, από έναν χαρακτηριστικό γνώρισμα που μας δίνεται η δυνατότητα να οργανώσουμε τα δεδομένα σε «κατηγορίες νοήματος».

Στάδιο 3^ο: αναζήτηση θεμάτων. Με γνώμονα τα προηγούμενα στάδια τα θέματα σχηματίζονται σε υποενότητες και «υποθέματα», ανάλογα με τη σημαντικότητά τους και κατόπιν γίνεται η σύνδεση μεταξύ τους.

Στάδιο 4^ο: επανεξέταση. Γίνεται έλεγχος των θεματικών ενοτήτων προκειμένου να πραγματοποιηθεί ενδεχόμενη βελτίωση, αλλαγή ή ακόμα και διαγραφή του θέματος που δεν έχει σύνδεση με κάποιο άλλο.

Στάδιο 5^ο: ορισμοί θεμάτων. Σε αυτήν την φάση διαμορφώνεται ο τελικός θεματικός χάρτης των δεδομένων και αποφασίζεται ο τρόπος παρουσίασής τους.

Στάδιο 6^ο: συγγραφή των ευρημάτων της έρευνας.

5.2.5. Η πορεία της συνέντευξης βασισμένη σε κατηγοριοποιημένα είδη ερωτήσεων

Τα είδη των ερωτημάτων βάσει των οποίων πραγματοποιήθηκε ο «κορμός» των ερωτήσεων που επρόκειτο να θέσουμε στις κοπέλες που προσφέρθηκαν να μας μιλήσουν για να μας βοηθήσουν στο ιδιαίτερο, θα λέγαμε, και σχετικά δύσκολο εγχείρημα που επιχειρήσαμε, ήταν τέτοιες που αφορούσαν, αν εξαιρέσουμε ένα κομμάτι και είδος ερωτήσεων που αποτελείται από μερικές που αφορούν στα προσωπικά στοιχεία (ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, επάγγελμα κλπ.), είχαν όλες να κάνουν με ένα κομμάτι του εαυτού τους, αυτό της κερκίδας. Αυτό δηλαδή που οι ίδιες βιώνουν και αντιπροσωπεύουν ως μέρος ενός συνόλου, αυτό της

φιλάθλου-οπαδού της ομάδας που αγαπούν, αλλά κάτι που θέλουμε επίσης να εκμαιεύσουμε από τις κυρίες που μας μίλησαν είναι και ό,τι εκείνες «βλέπουν» στην κερκίδα, πώς οι ίδιες την βιώνουν. Τί συναισθήματα, τί κρυφά θέλω, πάθη, απωθημένα, πεποιθήσεις, επιθυμίες, ενοχές, απορρίψεις, λάθη, σωστά, επιτυχίες, ανασφάλειες και ό,τι άλλο θα ήθελαν να μας πουν, εκμυστηρευθούν και αποκαλύψουν, σε μία προσπάθεια να λυτρωθούν και να μας μνήσουν με τη σειρά τους στον δικό τους «υπέροχο» κόσμο του γηπέδου και της κερκίδας ώστε να συμβάλουν, με το ελάχιστο δυνατό που μπορούν και ζητάμε να μας προσφέρουν, για την τελική προσπάθεια στην προσθήκη και ανάδειξη του γυναικείου φιλάθλου γίνεσθαι. Αποτελείται ακόμα από ερωτήματα, όπως η περιγραφή της διαδικασίας ένταξης ή ακόμα και πιθανών σταδίων μύησης, στα οποία ενδεχόμενα τους ζήτησαν να υποβληθούν ώστε να γίνουν αποδεκτές στον σύνδεσμο, ή, ας πούμε, ερωτήματα για τον ρόλο που διαδραμάτισαν τότε και τώρα στον σύνδεσμο και τη συχνότητα παρουσίας τους στο γήπεδο, και ίσως ή όχι και στα γραφεία του συνδέσμου. Ακόμα ερωτήματα σχετικά με τη συμμετοχή ή όχι σε εκδηλώσεις της κερκίδας (συνθήματα, πανό, τραγούδια, τοτέμ και ιερότητα συμβόλων) εάν έχουν συμμετάσχει σε επεισόδια εντός και εκτός γηπέδου. Στην συνέντευξη επίσης ρωτήθηκε η πληροφόρηση της σημερινής κατάστασής τους, για παράδειγμα, αν είναι ακόμη ενεργά μέλη ή αν έχουν αποσυρθεί και για ποιους λόγους. Τέλος, τέθηκαν ερωτήσεις σχετικά με την «ερμηνεία του εαυτού» της ίδιας της οπαδού μέσα από την επιλογή του ρουχισμού καθώς και της γενικότερης και συμπεριφοράς και παρουσίας της ως υποκείμενο και μέρος του συνόλου όταν συμμετέχει στην κερκίδα ενός αγώνα.

5.2.6. Εμπόδια και δυσκολίες στην πορεία της έρευνας και τρόποι αντιμετώπισης

Κατά τη διάρκεια της έρευνας αντιμετωπίστηκαν αρκετά εμπόδια και δυσκολίες. Η ελληνική βιβλιογραφία που αναφέρεται στις γυναίκες οπαδούς, θεωρείται από περιορισμένη έως και ανύπαρκτη. Το γεγονός ότι δεν υπήρχαν αντίστοιχες έρευνες στην Ελλάδα, μόνο ελάχιστες έως καθόλου, αντίστοιχες με τη δική μας που θα μπορούσαν να αποτελέσουν εφελκτήριο για τη δική μας, ήταν ένα από τα δυσκολότερα σημεία εκκίνησης της έρευνάς μας. Η αβεβαιότητα εάν θα βρούμε αρκετό, αξιόλογο και αξιόπιστο υλικό να μπορέσουμε να συνεχίσουμε. Αυτό αντιμετωπίστηκε, εκτός των άλλων, όταν συμβουλευτήκαμε έρευνες που αφορούν οπαδούς σε άλλες χώρες και επιχειρήσαμε, κατά το δυνατόν, να τις προσαρμόσαμε στην ελληνική πραγματικότητα. Μια επιπλέον δυσκολία έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι πρόκειται για γυναίκες, αφού ο αριθμός των γυναικών οπαδών είναι αισθητά μικρότερος από αυτόν των ανδρών. Επίσης, ένα άλλο πολύ μεγάλο θέμα-πρόβλημα ήταν με ποια ομάδα θα

μπορούσαμε να ασχοληθούμε ώστε να μάθουμε πληροφορίες, και μάλιστα όσο το δυνατόν αληθινές και αξιόπιστες, να μας βοηθήσουν στην διεξαγωγή της έρευνάς μας. Το εμπόδιο αυτό αποτέλεσε παρελθόν όταν επιστρατεύσαμε γνωστούς της μικρής και κλειστής κοινωνίας της Ελευσίνας να μας φέρουν σε επαφή με γυναίκες οπαδούς, που μπορούσαν να εγγυηθούν την διακριτικότητα και απόλυτη εχεμύθειά μας, καθώς και την τήρηση της ανωνυμίας, ώστε τα δεδομένα να χρησιμοποιηθούν αυστηρά και μόνο για τους σκοπούς της παρούσας. Ο εντοπισμός των γυναικών οπαδών της ομάδας ανδρών του Πανελευσινιακού, με την οποία εν τέλει ασχοληθήκαμε, με την πολύτιμη και αξιόλογη βοήθεια, εκτός των άλλων, κυρίως του προέδρου της τοπικής ομάδας ανδρών του Πανελευσινιακού, κου. Αθανασίου Κωνσταντίνου, ο οποίος μας έφερε σε επαφή μαζί τους, γνωριστήκαμε και κανονίσαμε με μεγάλη τους χαρά τις συνεντεύξεις, ήταν ένα τεράστιο βήμα στην βοήθειά μας να πραγματοποιηθεί η έρευνά μας. Ακόμα ήταν μια μεγάλη βοήθεια στο να εντοπιστεί ένα πολύ μεγάλο κεφάλαιο του γυναικείου οπαδισμού και να μπορέσει με τη βοήθειά μας να προστεθεί ένα ακόμα λιθαράκι στην ανύπαρκτη σχεδόν ελληνική έρευνα για την γυναίκα φίλαθλο-οπαδό.

Άλλο ένα επίσης πολύ σημαντικό «κώλυμα» ήταν η δυσκολία μερικών γυναικών οπαδών στη χρήση μαγνητοφώνου, με αποτέλεσμα οι πρώτες ερωτήσεις να απαντώνται απλά και λιτά-λακωνικά μέχρι να μπορέσει με το πέρασμα λίγης ώρας και απλών ερωτήσεων, να κατακτηθεί η εμπιστοσύνη, και τελικά να υπάρχει ένα πιο σαφές, ολοκληρωμένο και επεξηγηματικό «περιβάλλον» και οι απαντήσεις να δίνονται πιο αβίαστα και σε ένα αισθητά περισσότερο αφηγηματικό στυλ. Όσον αφορά στους περιορισμούς, δεδομένου των δυσκολιών που επέφερε το μικρό εύρος των πληροφοριών, λόγω κυρίως της περιορισμένης βιβλιογραφίας, τα αποτελέσματα της έρευνας είναι, κατά το δυνατό, αντιπροσωπευτικά και ολοκληρωμένα.

Κεφάλαιο 6ο: Εμπειρίες και βιώματα των γυναικών στο οπαδικό κίνημα

Το παρόν έχει σκοπό να αναδείξει αρκετά από τα στοιχεία που αντλήθηκαν από τις συνεντεύξεις και αποτελείται από τρία υποκεφάλαια, τα οποία με τη σειρά τους μας δίνουν ακόμα μερικά υποκεφάλαια για την πλήρη σε βάθος ανάλυση των πληροφοριών. Η διάκριση των υποκεφαλαίων καθορίζεται από τους βασικούς άξονες, όπως αυτοί προσδιορίστηκαν σε προηγούμενη ενότητα. Με τη σειρά του το κάθε υποκεφάλαιο περιλαμβάνει στοιχεία που αναδύθηκαν από τις συνεντεύξεις για να μας βοηθήσουν στην πληρέστερη κατανόηση του τελικού μας συμπεράσματος.

6.1. Κοινωνιολογικά και προσωπικά χαρακτηριστικά των ερωτηθέντων

Οι πρώτες ερωτήσεις της συνέντευξης εστιάζουν στο κοινωνικό προφίλ των ερωτηθέντων. Όλα τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας, είναι ενήλικες γυναίκες από 25 έως 45 ετών. Σε κάθε οπαδό έχει αποδοθεί μία κωδική ονομασία. Όλες έχουν υπάρξει στο παρελθόν ενεργά και εγγεγραμμένα μέλη των οπαδών του Πανελευσινιακού. Η Π.Γ. είναι 35 ετών, μεγάλωσε, ζει και εργάζεται στην Ελευσίνα ως προπονήτρια κολύμβησης. Η πατρική της οικογένεια αποτελείται από τρία μέλη με έναν αδελφό, ενώ οι γονείς της εργάζονται ως ελεύθεροι επαγγελματίες. Η Ε.Κ. είναι 41 ετών γεννήθηκε, μεγάλωσε, ζει και εργάζεται στην Ελευσίνα ως ψυχολόγος, ενώ οι γονείς της είχαν ανώτατη μόρφωση. Η Ο.Δ. είναι 33 ετών με καταγωγή από την Κέρκυρα, ζει και εργάζεται στην Μαγούλα ως εκπαιδευτικός, είναι επομένως και εκείνη απόφοιτος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και έχει έναν αδελφό. Η Τ.Α. είναι 29 ετών, κατάγεται από την Τήνο από την μαμά της, ντόπια από τον μπαμπά, ζει στην Μάνδρα, ενώ στην Ελευσίνα βρέθηκε ως μαθήτρια όταν οι γονείς της μετακόμισαν λόγω του μπαμπά της που εργάζεται στην πολεμική αεροπορία. Μετά το λύκειο σπούδασε νοσηλευτική και εργάζεται στο αντικείμενο αυτό ενώ έχει μια μικρότερη αδελφή. Τέλος η Μ.Ο. που είναι 27 ετών και απόφοιτος Ι.Ε.Κ. λογιστικής, ζει στον Ασπρόπυργο και εργάζεται εκεί ως ιδιωτική υπάλληλος σε εταιρεία logistics. Οι γονείς της ασχολούνται με επιχείρηση στο χώρο της εστίασης στην περιοχή της Ελευσίνας. Αναφορικά με τη σημερινή οικογενειακή τους κατάσταση η Ε.Κ. και η Τ.Α. είναι παντρεμένες. Η Μ.Ο. ζει στο πατρικό της και οι άλλες δύο συζούν με τους συντρόφους τους. Όλες τους έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα που τις ενώνει, ότι έχουν λίγο έως πολύ ασχοληθεί με τον αθλητισμό στην παιδική ή στην

εφηβική ηλικία, είτε και ως δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου, ενώ καμιά τους δεν έχει λάβει μέρος σε εθνικούς αγώνες.

6.2. Αποτύπωση αποτελεσμάτων

6.2.1. Ένταξη στον οπαδισμό

6.2.1.1. Σχέση ένταξης και οικογένειας

Το ζήτημα της σημασίας και του αντίκτυπου του οικογενειακού περιβάλλοντος στην ένταξη στο οπαδικό κίνημα διαφέρει μεταξύ των οπαδών. Παρ'όλα αυτά, όποιο και αν είναι το μέγεθος της επιρροής από πλευράς της οικογένειας στην γυναίκα οπαδό, μέσα από τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων, διαφαίνεται έντονα το στοιχείο της επιρροής αυτής, του στενού οικογενειακού περιβάλλοντος, στον επικαθορισμό της συναισθηματικής ταύτισης με μια ομάδα και την μελλοντική ένταξη στο οπαδικό κίνημα. Δύο από τις κοπέλες, προέρχονται από οικογενειακά περιβάλλοντα τέτοια, που η ροπή προς την παρακολούθηση σπορ και αθλητικών γεγονότων αλλά και προς την συγκεκριμένη ομάδα, που τελικά ακολούθησαν, ήταν μεγάλη και έντονη. Η μαρτυρία της Π.Γ.: *«Θυμάμαι πολύ έντονα παιδικά χρόνια με την παρουσία του μπαμπά ως άγρυπνου παρατηρητή της ομάδας που δε σταμάτησε ποτέ να ασχολείται ακόμα και όταν γνώρισε την μητέρα μου. Υπήρξε πολύ κοντά στην ομάδα και είχαν το ίδιο πάθος και ενδιαφέρον για τον Πανελευσινιακό. Το θεωρούσαν τιμητικό μια τόσο μικρή πόλη να έχει τέτοια καλή ομάδα και ήθελαν να συνδράμουν ώστε το όνομα να διατηρηθεί στην πορεία των χρόνων, να μεγαλώνει και να διαπρέπει»*. Αντίστοιχη περίπτωση είναι και η μαρτυρία της Ε.Κ., από την απάντηση της οποίας αναδεικνύεται η σημαντική επιρροή της οικογένειας στη μελλοντική ένταξη στο οπαδικό κίνημα: *«Όλοι στην οικογένεια ασχολούνταν»*. Σε αντίθεση με τις παραπάνω περιπτώσεις, δύο από τις ερωτώμενες είπαν πως οι γονείς τους δεν αποτέλεσαν αφορμή. Η Ο.Δ. ανέφερε ότι: *«Οι γονείς μου δεν είχαν καμία σχέση με αυτό»* και η Τ.Α. συμπλήρωσε πως αντιμετώπισε και μία σχετική δυσφορία από πλευράς των γονιών της. *«Στην αρχή, όπως είναι φυσιολογικό σε κάθε ελληνική οικογένεια, υπήρξαν αντιδράσεις»*. Περιπτώσεις όπως της Μ.Ο. παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Ενώ ο πατέρας ήταν ποδοσφαιρόφιλος και παρακολουθούσε πάντα αθλητικά, η μαμά *«... δεν ήταν ιδιαίτερα λάτρης της ιδέας του γηπέδου, όμως από την άλλη, όπως φαινόταν από την συμπεριφορά της, δεν ήθελε να με εμποδίσει»*.

6.2.1.2. Η πρώτη εμπειρία του γηπέδου και της κερκίδας

Η εμπειρία της πρώτης φοράς στο γήπεδο για τους περισσότερους οπαδούς που καθοδηγούνται από το στενό οικογενειακό περιβάλλον συμβαίνει σε πολύ μικρή ηλικία και ως εκ τούτου δεν μπορούν να υπάρχουν έντονες αναμνήσεις. Δύο από τις πέντε γυναίκες θυμούνται την πρώτη φορά στο γήπεδο χωρίς όμως ιδιαίτερες λεπτομέρειες καθώς μας είπαν ότι ήταν μικρές ακόμα. Η Μ.Ο. αναφέρει ότι: «Έχω ανάμνηση ως παιδί πια γύρω στα εφτά...». Η Ε.Κ. αναφέρει ότι : «Την πρώτη φορά μου έχουν πει ότι ήμουν γύρω στα 8, οπότε όπως είναι φυσικό θυμάμαι ως παιδάκι ότι είχα ξετρελαθεί αλλά αν με ρωτήσεις λεπτομέρειες δεν θυμάμαι και πολλά». Αποκρίνονται πως όντας παιδιά και έφηβες πήγαιναν σχετικά συχνά στο γήπεδο, συνοδευόμενες από δύο τουλάχιστον άτομα από το στενό οικογενειακό περιβάλλον και όταν θα ερχόταν η στιγμή που θα τις έπαιρνε κάποιος από την οικογένεια μαζί στο γήπεδο, ήταν μία από τις ωραιότερες ασχολίες της εβδομάδας. Η Π.Γ. απαντά λιτά: «πήγαινα πολύ συχνά με τον μπαμπά μου και τον αδελφό μου». Οι άλλες επισκέφτηκαν την ομάδα τους πρώτη φορά στην εφηβεία, και ας έχει η Ο.Δ. έναν αδελφό, μας ανέφερε ότι δεν την έπαιρναν πολύ συχνά μαζί τους: «...είτε γιατί φοβούνταν, είτε γιατί και εγώ δεν το ζητούσα τόσο επίμονα», οπότε έχουν περισσότερες και πιο έντονες αναμνήσεις από αυτήν την εμπειρία ως έφηβες πια. Η Τ.Α. αναφέρει: « ήμουν στα 12 με 13 μου χρόνια περίπου από όσο θυμάμαι». Επίσης, όλες συνοδεύονταν από ανθρώπους του ευρύτερου κύκλου της οικογένειας ή φίλους. Η Μ.Ο.: « Με κολλητούς από την παρέα». Οι περιγραφές των γυναικών που επισκέφθηκαν το γήπεδο πρώτη φορά στην εφηβεία, είναι πολύ πιο πλούσιες και αναλυτικές. Η Τ.Α. θυμάται: «... ένιωθα σαν ένα μικρό παιδάκι, τόση χαρά!! Απίστευτο συναίσθημα». Παρόμοια μας εξιστορεί την εμπειρία της και η Ο.Δ.: «Τα φώτα, ο κόσμος, τα συνθήματα που ακούγονταν από τις κερκίδες με έκαναν να αισθανθώ δέος και ανατριχίλα να με διαπερνάει. Ήταν στ' αλήθεια ένα πολύ όμορφο συναίσθημα, ειδικά όταν πρόκειται για μια ομάδα για την οποία ακούς τόσα πολλά από το σπίτι και έρχεται κάποια στιγμή η ώρα να τα δεις και να τα ζήσεις και από κοντά».

6.2.1.3. Επιλογή φίλαθλης ομάδας

Οι απαντήσεις τους εδώ συνδέονται, όπως είναι λογικό και φυσιολογικό, με τις απαντήσεις στις δύο προηγούμενες ερωτήσεις. Αυτές στις οποίες το οικογενειακό περιβάλλον συνέβαλε στο να γίνουν οπαδοί, αυτό έπαιξε τον καθοριστικό του ρόλο και σε αυτή την επιλογή τους. Ερωτώμενες απάντησαν περίπου το ίδιο: «Νομίζω πως, εφόσον τελικά ασχολήθηκα με τον οπαδισμό και το οπαδικό κίνημα, θεωρώ ότι δεν θα μπορούσα να ακολουθήσω άλλη ομάδα».

Οι απαντήσεις της Ο.Δ. αλλά και τη Τ.Α της οποίας αρχικά η οικογένεια αρχικά διαφώνησε με την επιλογή της, διαφέρουν από των υπολοίπων, καθώς δήλωσαν σχετικά παρόμοια απάντηση πως η ομάδα είχε: *«Αυτό το κάτι που με μάγεψε σε αυτή τη μικρή ομάδα»*, έγινε δηλαδή με βάση αυτό που τους προκαλούσε η ομάδα.: *«Οι διακρίσεις και οι νίκες μιας μικρής ομάδας αλλά και το χρώμα από την φανέλα των παικτών μου δημιούργησαν μια αίσθηση εμπιστοσύνης και πάθους για το ποδόσφαιρο»*.

6.2.1.4. Αναφορές αντιδράσεων οικογένειας για ένταξη στο σύνδεσμο

Παρόλο που είδαμε πως η οπαδική εμπειρία αναπτύχθηκε και θεμελιώθηκε μέσα στην οικογένεια, φαίνεται ότι όσο η κατάσταση έδειχνε να είναι ελεγχόμενη από τους γονείς, τότε σε πολλές περιπτώσεις δεν υπήρχαν πολλές και έντονες αντιδράσεις από μέρους τους. Ο τρόπος για να πλησιάσουν και να αισθανθούν την θέληση των έφηβων κοριτσιών να ανοίξουν τα φτερά τους χωρίς φόβο από πλευράς των γονιών για το άγνωστο ήταν με την κουβέντα, για την ανησυχία τους στην ιδέα της ύπαρξης του κάτι διαφορετικού στη ζωή των παιδιών τους. Η επαγρύπνηση για το φόβο του άγνωστου, ήταν τελικά αυτό που θα οδηγούσε συχνά σε συγκρούσεις και αρνήσεις. Όμως, παρόλο που κάποιοι από αυτούς δεν ήθελαν να δείχνουν ότι ανησυχούσαν τόσο και ήθελαν να δείχνουν ότι έχουν εμπιστοσύνη στην έφηβη: *«Έδειξε να ήταν πολύ φυσιολογικό, κατά βάθος βέβαια φυσικά και ανησυχούσαν. Αλλά όταν έφτασα τα 18 και το ίδιο καλοκαίρι άρχισα να πηγαίνω μόνη με την παρέα μου, κατάλαβα πιο έντονο το άγχος τους»*, αναφέρει η Π.Γ. Με την ενηλικίωση που πολλές φορές δημιουργούν νέους φίλους, και κατ' επέκταση ανοίγονται νέοι δρόμοι για καινούργιες παρέες και «οπαδικούς» πλέον «φίλους», ενδέχεται να προκύψουν και ενστάσεις σε πολλές περιπτώσεις. Οι περισσότερες είχαν αντιδράσεις από το οικογενειακό τους περιβάλλον, άλλες ελάχιστες, άλλες πιο έντονες. Η Ε.Κ. μας λέει χαμογελώντας: *«η μητέρα μου, ανησυχούσε αρκετά γιατί νόμιζε πως κάπου είχα μπλέξει»*, ενώ Ο.Δ.: *«ο μπαμπάς μου ήταν επιφυλακτικός»*. Αλλά όλες, αργά ή γρήγορα, ξεπεράστηκαν. Η Μ.Ο. συμπληρώνει: *«κάποια στιγμή, με κουβέντα ώστε να μην ανησυχούν τόσο πολύ, πήγαν παρακάτω»*.

6.2.1.5. «Μύηση» στο σύνδεσμο και «απόδειξης αφοσίωσης» στην ομάδα

Είθισται, όσοι για πρώτη φορά γίνονται επίσημα μέλη σε ένα «κλειστό κλαμπ», να πρέπει να αποδείξουν, τρόπον τινά, την αξία τους στους παλαιότερους. Δηλαδή την αφοσίωση, πίστη, καθώς επίσης, ένα από τα σοβαρότερα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να τηρήσουν, τιμήσουν και σεβαστούν, την εχεμύθειά τους στον σύλλογο. Σε αυτή την περίπτωση, όμως,

των συγκεκριμένων γυναικών-οπαδών, του συλλόγου αυτού, οι κοπέλες απάντησαν πως καμιά τους δεν αναγκάστηκε να περάσει από κανενός τέτοιου είδους δοκιμασία. Η Ε.Κ. καθώς και η Ο.Δ. απαντούν: «Δεν μου ζητήθηκε ποτέ κάτι τέτοιο, ούτε αναρωτήθηκα για αυτήν τη διαδικασία» ενώ η Π.Γ. επίσης αναφέρει: «Απλώς μια απλή καθημερινή μέρα σκέφτηκα να πάω να γραφτώ και πραγματοποιήσα την επόμενη μέρα τη σκέψη και επιθυμία μου». Η Τ.Α. είπε ότι συνοδεύονταν από συγγενείς ή φίλους που ήταν ήδη μέλη και γνωρίζονταν πολλά χρόνια με επίσης πολλά από τα μέλη συνδέσμου. Η Μ.Ο. αναγνωρίζει ότι : «Για το λόγο ότι εκείνες τις εποχές υπήρχε ιδιαίτερα μεγάλο δέσιμο των ανθρώπων και γνωριζόμασταν πολύ καλά μεταξύ μας, εντός και εκτός γηπέδου, θεωρήθηκε αυτονόητη και η εγγραφή μου, όπως άλλωστε και όλες οι μέχρι τότε αποφάσεις που αναφέραμε». Επίσης η Ο.Δ. αναφέρει ότι δεν μπήκε στην διαδικασία να κάνει κάτι: «... τα ανέλαβε όλα ο αδελφός μου».

6.2.2. Καινοτομία στο σύνδεσμο και συχνότητα στην κερκίδα

6.2.2.1. Η αρχική αποδοχή και η κατάκτησή της

Ένας τρόπος να αποδείξουν την αξία τους ώστε να τις αντιμετωπίσουν αναλόγως κατά περίπτωση ήταν και με το να αναλάβουν αρμοδιότητες, ευθύνες και ρόλους μέσα από τους οποίους θα είχαν το χώρο να αποδείξουν μέχρι πού φτάνουν οι δυνατότητές τους. Ο τρόπος αυτός με τον οποίο τις αντιμετώπισαν, ειδικά κατά τη διάρκεια του πρώτου διαστήματος γνωριμίας των παλαιότερων με τους νεότερους, διαφέρει μεταξύ των γυναικών. Η Τ.Α. συμμετείχε σε οργανωτικά θέματα και συζητήσεις των συνελεύσεων όταν έπρεπε να παρθούν αποφάσεις: «Διοργανώσαμε για παράδειγμα μικρές συγκεντρώσεις ώστε να συζητήσουμε έστω και μικρά θέματα προς επίλυση που αφορούσαν στην ομάδα». Οι υπόλοιπες μας ανέφεραν ότι δεν ήθελαν καθόλου να έχουν κάποιο ενεργό ρόλο ούτε το επεδίωξαν ποτέ. Η Π.Γ. αναφέρει: «Δεν ήθελα να έχω το άγχος να έχω κάποιο ρόλο». Παρευρίσκονταν σε εκδηλώσεις αλλά και παρακολουθούσαν στον σύνδεσμο τα εκτός έδρας παιχνίδια, όπως μας εξηγεί η Ε.Κ. : «Ήταν ο τρόπος μου για να είμαι κοντά στην ομάδα μου και τον σύνδεσμο να πηγαίνω εκεί απλώς επειδή δεν είχα κάτι άλλο τότε το ενδιαφέρον για μένα και για να περνάω την ώρα μου παρακολουθώντας παιχνίδια μαζί με τους υπόλοιπους μαζεμένους στα γραφεία του συνδέσμου από την τηλεόραση».

Σε γενικές γραμμές μας αναφέρουν ότι δεν αντιμετώπισαν ιδιαίτερα προβλήματα στο ζήτημα της υποδοχής από τις ίδιες τις γυναίκες αλλά όμως, στην πλειονότητά τους, ούτε από τους άνδρες. Όπως αναφέρει η Ο.Δ. : «Με υποδέχθηκαν μια χαρά από την πρώτη στιγμή όλοι». Η

μας λέει πως από τους άνδρες ένιωσε θερμότερη ακόμα υποδοχή: «μια γυναικεία παρουσία μέσα σε συνδέσμους είναι ιδιαίτερα ευχάριστη και ευπρόσδεκτη από το ανδρικό κοινό». Μόνο η Μ.Ο. μόνο θυμάται: *«Εντάξει, η αλήθεια είναι ότι η αρχή δεν ήταν και ό,τι το καλύτερο για μένα. Δεν θυμάμαι να σου πω πολλές λεπτομέρειες αλλά στην αρχή θυμάμαι πως είχα μια απορία μήπως κάτι δεν κάνω σωστά από την πλευρά μου, καθώς στην αρχή εισέπραττα μια αρνητική ενέργεια που μου δημιουργούσε ένα περίεργο συναίσθημα»*. Οι γυναίκες όπως μας περιγράφει στην διάρκεια της συνέντευξης την κοίταζαν πολύ παράξενα κατά την άποψή της και υπήρχαν άνδρες που άκουγε να αμφισβητούν την θέση της γυναίκας στο γήπεδο και στην κερκίδα.

6.2.2.2. Προτίμηση τηλεοπτικής ή όχι παρακολούθησης αγώνων

«Θέλει και ερώτημα?», μας απαντά η Ε.Κ. Αποδεικνύεται κατόπιν των συνεντεύξεών μας ότι η παρακολούθηση αγώνων από την τηλεόραση δεν είναι γνώριμη τακτική και δεν την προτιμούν. Οι λόγοι είναι προφανείς, καθώς όλες μας είπαν πως, παρά την έλλειψη χρόνου κυρίως, είναι ασύγκριτη η από κοντά εμπειρία της εξέδρας, ώστε να αισθάνονται κομμάτι της και μέρος του συνόλου της «οικογένειας» που βρίσκεται στην εξέδρα για να γίνει ένα με την ομάδα που αγωνίζεται. *«Είναι τόσο ιδιαίτερο συναίσθημα ο παλμός της εξέδρας που άλλο να το αισθάνεσαι και να το περιγράφεις, άλλο να το ζεις από κοντά»*, μας είπε επίσης η Ε.Κ. όπως και όλες για να μην αναφέρομαι ξεχωριστά στα ακριβή λόγια της καθεμιάς. Εκείνη ήταν και μία από τις πολλές φορές που δέχθηκα ως ερευνήτρια πρόσκληση-πρόταση εκ μέρους αυτών των γυναικών να συμμετέχω σε ένα από τα παιχνίδια, έστω και τώρα πλέον μαζί τους, ως δική τους παρέα στην κερκίδα της αγαπημένης τους ομάδας, ώστε να νιώσω, για μια στιγμή έστω, αυτό που μου αναφέρουν τόσον καιρό πως δεν περιγράφεται με λόγια, αλλά μόνο εάν γίνεις για μια φορά μόνο «κομμάτι» του «μωσαϊκού» και παζλ που συνθέτει την κερκίδα. Η Ο.Δ. αποφεύγει εσκεμμένα τους αγώνες από την τηλεόραση γιατί πιστεύει στην γρουσουζιά και αρνητική ενέργεια «του κουτιού». *«Αν κάνεις το λάθος και δεν το κάνεις σωστά, αφού ένα παιχνίδι είναι ιεροσουλία προς την ομάδα και τα πιστεύω σου να το δεις από μία οθόνη. Καλύτερα λοιπόν να μην το δεις καθόλου και να μάθεις κατευθείαν στο τέλος το σκορ»*. Η Π.Γ. μας ανέφερε ότι έχει σαν αρχή της να μην παρακολουθεί από την οθόνη και αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να μη βλέπει καθόλου εκτός έδρας παιχνίδια. Η Μ.Ο. εάν κάποια στιγμή παρακολουθήσει αγώνα από την τηλεόραση, αυτό θα είναι μόνο με συνδεσμίτες. Από όλες τις ερωτώμενες, μόνο η Τ.Α. μας ανέφερε ότι δεν έχει πρόβλημα να βλέπει αγώνες μέσα από μια οθόνη, υπολογιστή, tablet ή κινητού συνήθως για να είναι μόνη της σε μια καφετέρια

ή σε ένα πάρκο ας πούμε, ακόμα και στο δωμάτιό της στο σπίτι, «αρκεί να είναι ο προσωπικός μου χώρος και χρόνος και να με αφήνουν στην ησυχία μου να απολαύσω την ομάδα μου και το παιχνίδι της».

6.2.2.3. Προσπάθεια οριοθέτησης και «διαχωρισμού» σχέσεων ζωής (Οικογένεια-Φίλοι-Ομάδα)

Στην πορεία της κουβέντας (-συνεντεύξεων) οι ερωτώμενες κλήθηκαν να προσπαθήσουν να «τοποθετήσουν» τις ομάδες ανθρώπων της ζωής τους σε μια «προτεραιότητα», με βάση τη λογική αλλά και το συναίσθημά τους, το μυαλό αλλά και την καρδιά τους, σύμφωνα με ό,τι θεωρούν εκείνες αντιπροσωπευτικότερο με βάση τη δική τους προσωπικότητα και τα δικά τους εκάστοτε ιδιαίτερα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά, για την προτεραιότητα που έχει η καθεμιά από αυτές στην καθημερινότητά τους

Εδώ λοιπόν οι δύο (2) από αυτές διαλέγουν τη σειρά: «Ομάδα – Οικογένεια – Φίλοι», καθώς μας εξηγούν ότι στην ουσία στην δική τους καρδιά και μυαλό οι φίλοι είναι το ίδιο πράγμα σχεδόν με την οικογένεια, ίσως και ιερότερό της, διότι οι καλοί ειδικά φίλοι είναι αυτοί που επιλέγονται και διαλέγονται μετά από όσα έχουν περάσει παρέα για να μπορούν να συνοδεύουν ο ένας τον άλλον σε όσα επιθυμούν και οι δύο πλευρές, καλά και άσχημα. Η Τ.Α. αναρωτιέται για μερικά δευτερόλεπτα και κατόπιν αποκρίνεται «Οικογένεια-φίλοι-ομάδα», όμως εξηγεί ότι κατά την «ταπεινή μου άποψη, φίλοι και ομάδα πάνε σχεδόν πάντα παρέα γιατί αλληλοσυμπληρώνονται σαν κατηγορίες στη δική μου ζωή». Η Ε.Κ. απαντά ότι «μου βάζεις δύσκολα» και ότι την θεώρησε πολύ ιδιαίτερη ερώτηση. «Η οικογένεια είναι, Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, οι φίλοι είναι ΟΙ ΦΙΛΟΙ, και η ομάδα είναι Η ΟΜΑΔΑ. Πώς είναι δυνατόν να μπορέσει κάποιος τόσο απλά να δώσει σε κάποια από όλες προτεραιότητα και ειδικά με όρους καθημερινότητας, όπως το λες και το εννοείς? Δεν μπορώ να σου απαντήσω γιατί έχουν όλες τη σημασία και ιδιαιτερότητά τους στη ζωή μου, αλλά δυστυχώς δεν γίνεται, αν και πολύ θα το ήθελα, να μπορούσε ας πούμε η ομάδα να παίζει πιο συχνό και ρόλο προτεραιότητας στην καθημερινότητά μου από αυτόν που παίζει μέχρι τώρα, διότι την προτεραιότητα στην καθημερινότητα της ζωής μου αυτή τη στιγμή έχει αναπόφευκτα πρώτον, και κυριότερον, η οικογένειά μου και οι φίλοι μου», μου ανέφερε.

6.2.2.4. Η καθημερινότητα σε συνάρτηση με την κοινωνική ζωή με όρους οπαδικών συνηθειών

Είναι αναπόφευκτο, και ειδικά ζώντας στη σύγχρονη καθημερινότητα με τους υπερβολικά και ακατάληπτα γρήγορους ρυθμούς της ζωής μας, να έχει μειωθεί, έως εξαφανιστεί, ο κοινωνικός μας χώρος και χρόνος τρέχοντας να προλάβουμε από την μια τις αυξημένες οικογενειακές υποχρεώσεις και από την άλλη ακόμα και μια απλά δύσκολη καθημερινότητα. Πόσο μάλλον, λοιπόν, να έχει μειωθεί κατά πολύ η παρουσία της γυναίκας στο γήπεδο, και να έχει επηρεαστεί η προσωπικότητά της, ο προσωπικός της χρόνος, η υγεία, η συμπεριφορά και οξυδέρκειά της. Υπήρχε μια κοινή συνιστώσα στην συγκεκριμένη ερώτηση που είχε να κάνει πολύ με την έλλειψη χρόνου από πλευράς των σύγχρονων πια γυναικών φιλάθλων οπαδών, ώστε παράλληλα με το «τρέξιμο» που επιβάλουν οι ρυθμοί της σύγχρονης καθημερινότητας, να μπορέσουν ταυτόχρονα να ακολουθήσουν το πάθος και την αγάπη τους για την ομάδα ακολουθώντας την και στο γήπεδο, παρόλο που στην πορεία των χρόνων «απογοήτευσε» κατά κάποιο τρόπο όλους τους οπαδούς-φιλάθλους της διότι «έπεσε» κατηγορίες, οπότε και το πάθος των οπαδών της για παρακολούθηση στο γήπεδο μειώθηκε σε ένταση. Κατά γενική τους ομολογία και ως η κυρίαρχη απάντηση σε αυτή την ερώτηση είναι ότι η παρουσία τους στο γήπεδο είναι έτσι κι αλλιώς σαφώς μικρότερη εξαιτίας της «αυστηρής» καθημερινότητας.

6.2.3. Σημερινή κατάσταση των γυναικών

Στις ερωτήσεις αυτού του άξονα, οι πιο περιγραφικές απαντήσεις έχουν δοθεί από όσες έχουν αποσυρθεί από το οπαδικό κίνημα ενώ οι υπόλοιπες αποκρίνονται λακωνικά ή και καθόλου.

6.2.3.1. Ενεργή συμμετοχή στον σύνδεσμο

Οι τρεις από τις κοπέλες συνεχίζουν να είναι ενεργά μέλη του συνδέσμου και να έχουν ενεργό ρόλο. Η Ε.Κ. είναι στον σύνδεσμο πολλά χρόνια, η Π. Γ λέει πως είναι ακόμα ενεργό μέλος με ό,τι αυτό συνεπάγεται και η Ο.Δ. πως είναι μέλος μια δεκαετία διαρκούς και ανελλιπούς συμμετοχής. Οι Τ. Α. και Μ.Ο. παραδέχονται πως έχουν μειώσει κατά πολύ τις επαφές τους με τον σύνδεσμο λόγω υποχρεώσεων.

6.2.3.2. Η σχέση με τον οπαδισμό και την ομάδα σήμερα

Οι γυναίκες μας αναφέρουν ότι μπορεί συνεχίζουν να είναι ενεργά μέλη της ομάδας γιατί αγαπούν τον τρόπο τους και έζησαν όμορφες στιγμές με την ομάδα που γεννήθηκε σε αυτή

την πόλη, όμως έχουν αποστασιοποιηθεί για τους λόγους που αναφέραμε και απλά παρακολουθούν τα τεκταινόμενά της.

6.2.4. «Αποκωδικοποίηση» και «εξήγηση» νέας ταυτότητας

6.2.4.1. Συμπεριφορική αλλαγή (αρρενωπότητα) στο γήπεδο

Είναι γενικά αποδεδειγμένο και παρατηρημένο ότι όταν οι άνθρωποι, γενικά, στην κοινωνική και προσωπική ζωή τους, δραστηριοποιούνται σε νέα περιβάλλοντα και συναναστρέφονται καινούργιους προς την συνηθισμένη καθημερινότητα κύκλους, έχουν αλλαγές στη συμπεριφορά τους. Υπήρχε σχετική σύγκλιση απόψεων σε αυτή την απάντηση, καθώς και οι πέντε γυναίκες θεωρούν ότι συμπεριφέρονται πιο «αρρενωπά» στο γήπεδο. Η Π.Γ. και η Μ.Ο. αναφέρουν παρόμοια απάντηση ότι βγαίνουν συχνά εκτός ελέγχου. Η Ε.Κ. και η Ο.Δ. παραδέχθηκαν πως στη διάρκεια της «αλληλεπίδρασης» με τους υπόλοιπους, άνδρες κυρίως, συνδεδεσμίτες, συνηθίζουν να παρατηρούν στον εαυτό τους συμπεριφορές που τις άλλες ώρες της ημέρας δεν είχαν και το δικαιολογούν ως λογικό γιατί θεωρούν ότι μπαίνεις στο κλίμα και γίνεσαι κομμάτι ενός ανδροκρατούμενου πλήθους, χωρίς να το πολυσκεφτείς και να καταλάβεις ούτε γιατί ούτε πώς το κάνεις. Μου αναφέρουν πως τραγουδούν και τα συνθήματα και τα τραγούδια, ακόμη πολλές φορές βρίζουν, πηγαίνουν με το πλήθος. Τέλος η Τ.Α. αναφέρει ότι της βγαίνει πλέον φυσικά ένας διαφορετικός χαρακτήρας που και η ίδια ανακάλυψε και δεν ήξερε ότι κατείχε.

6.2.4.2. Στυλιστικές γηπεδικές προτιμήσεις

Εδώ οι κοπέλες λειτουργούν με βάση το πώς θα αισθάνονται όμορφα και οικεία. Η εξωτερική τους εμφάνιση στο γήπεδο διαμορφώνεται με βάση το πώς αισθάνονται εκείνες πιο όμορφα και άνετα σε έναν χώρο που αγαπούν ιδιαίτερα, άρα αυτό προσπαθούν να απεικονίζεται και στην εξωτερική τους εμφάνιση. Θέλουν να εμφανίζονται απλές, λιτές και όχι «στην τρίχα». «Φορμίτσα, τζινάκι, φουτεράκι. Μαλλιά πιασμένα αλογοουρά. Δεν θέλω να με κοιτάνε περίεργα», μας αναφέρει η Ε.Κ. «Σίγουρα επηρεάστηκε η εμφάνισή μας και αυτή άλλαξε με την πορεία των χρόνων αλλά δεν ήμουν ποτέ και ιδιαίτερα «κοκκέτα» που λέμε στην καθομιλουμένη, για να μου αρέσει να περιποιούμαι πολύ τον εαυτό μου και ξαφνικά αυτό να αλλάξει, οπότε η αλλαγή δεν ήταν ιδιαίτερη και ριζική». «Όντας κομμάτι αυτού του το χώρου από κάποιο σημείο και έπειτα δε νοιάζεσαι τόσο για την εμφάνισή σου, ούτε για το πώς θα

εκφράζεσαι», μας λέει η Μ.Ο. Η ντουλάπα τους έχει ρούχα του συνδέσμου με χρώματα της ομάδας, καθώς λέει η Π.Γ., η οποία έχει επίσης προσαρμόσει το ντύσιμο της, «δεν είναι ζήτημα μόδας, αλλά άνεσης στο γήπεδο, αλλά φυσικά είναι και θέμα σεβασμού». Ενδιαφέρον παρουσιάζει αυτό που μας είπαν και για την «γυναικεία άποψη» για άλλες γυναίκες που παρακολουθούν αγώνες και τις ενδυματολογικές επιλογές. «Είναι μερικές που έρχονται «μέσα στη σπάτουλα», δεν ξεχωρίζεις πρόσωπο! Και ντυμένες στην «πένα» και λες από μέσα σου γιατί αυτές έρχονται έτσι στο γήπεδο? Για να φανούν? Τί θέλουν να αποδείξουν ότι ξεχωρίζουν από εμάς που ερχόμαστε με το τζινάκι και το απλό ντύσιμο? Ας πάνε πουθενά αλλού όχι στο γήπεδο του Πανελευσινιακού έτσι με αυτό το στυλάκι..... ».

Η Ο.Δ. και η Τ.Α. επίσης μας είπαν πως δεν άλλαξαν κάτι στο στυλ της: «Από όταν θυμάμαι σχεδόν το εαυτό μου ντυνόμουν με αθλητικά και φαρδιά ρούχα».

6.2.4.3. Ενδεχόμενο υποστήριξης γυναικείας ομάδας

Μπορεί η έρευνά μας να αφορά το πώς αισθάνονται και πώς βιώνουν την κερκίδα του ανδρικού ποδοσφαίρου ως γυναίκες οπαδοί, όμως για την ιστορία, οι ερωτηθείσες κοπέλες απάντησαν και στο ενδεχόμενο να είναι λάτρεις – φίλαθλοι – οπαδοί και της αντίστοιχης γυναικείας ομάδας. Δεν λάβαμε τις ίδιες απαντήσεις από όλες τους, καθώς όλες γνωρίζουν την ύπαρξη και γυναικείου τμήματος -ομάδας σωματείου, χωρίς να το παρακολουθούν όλες και να ενδιαφέρονται και να μαθαίνουν οπαδικά και αθλητικά νέα του με τόσο μεγάλο ενδιαφέρον.

6.2.4.4. Στη σκέψη ενδεχομένου δημιουργίας γυναικείου συνδέσμου οπαδών

Εδώ οι απόψεις δίστανται καθώς οι απαντήσεις είναι μοιρασμένες. Οι ερωτηθείσες σε αυτήν την ερώτηση απαντούν πως δεν υπάρχει σύνδεσμος οπαδών στην ομάδα που να έχει ιδρυθεί από γυναίκες και να απευθύνεται αποκλειστικά σε αυτές. Οι δύο δεν συμφωνούν με ένα τέτοιο εγχείρημα και λένε χαρακτηριστικά ότι δεν θα είχε νόημα να ήταν μόνο γυναίκες, και δείχνουν ολοφάνερα τη δυσαρέσκειά τους. Θεωρούν γενικά ότι οι γυναίκες δεν θα μπορούσαν να ανταπεξέλθουν σε κάτι τέτοιο, όσον αφορά τον ανταγωνισμό που θα περιμένουν να έχουν από τον ανδρικό πληθυσμό. Οι υπόλοιπες αντιλαμβάνονται το εγχείρημα ως χρήσιμο για το φύλο τους και αναφέρουν ότι τους αρέσει πάρα πολύ σαν ιδέα, η δημιουργία ενός τέτοιου συνδέσμου και ότι θεωρούν ότι θα είχε μεγάλη επιτυχία. Και αυτές βέβαια καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι θα ήταν τόσο μεγάλη η αντίδραση από πλευράς των ανδρών που θα τους δημιουργούσαν εκείνοι πολύ μεγάλα θέματα σε σημείο

που θα ανάγκαζε τις γυναίκες να μετανιώσουν για αυτή τους την απόφαση, οπότε «το είχαμε σκεφτεί», μας αναφέρουν «αλλά μετά επί τόπου το μετανιώσαμε και το προσπεράσαμε ως σκέψη».

6.2.4.5. Η περίπτωση του γυναικείου οπαδισμού ως απόρροια του φεμινισμού

Από τις κοπέλες που ρωτήθηκαν δεν υπήρξε κάποια που να αποδώσει στην ισότητα των φύλων την συμμετοχή στο οπαδικό κίνημα ή στην προσπάθεια να εισχωρήσει στον ανδροκρατούμενο χώρο του συνδέσμου μιας ποδοσφαιρικής ομάδας. Σε αντίθεση με το τί μπορεί να θεωρείται ως πεποίθηση για τα κίνητρα την γυναίκας να γίνει κομμάτι της κερκίδας, η αγάπη για το άθλημα και την ομάδα, είναι το στοιχείο, και η μαγιά που κυρίως συνθέτει με έναν μαγικό τρόπο την καρδιά και το μυαλό των κοριτσιών με το άθλημα του ποδοσφαίρου του Πανελευσινιακού και την κερκίδα της ομάδας. Η Ο.Δ. συγκεκριμένα μας αναφέρει ότι δεν πιστεύει στην τόση μεγάλη δύναμη που κακώς έχει λάβει ο φεμινισμός και αυτό γιατί στο όνομά του έχουν χαθεί τα πιστεύω, οι αξίες και το τόσο σημαντικό και ιερό όνομα της γυναικείας ταυτότητας. Επίσης, ότι στο όνομα της ισότητας των δύο φύλων έχει χαθεί κάθε μέτρο και κάθε έννοια σοβαρότητας, όμοιας με αυτήν που το γυναικείο φύλο έζησε στην προσπάθεια να συμμετέχει σε αγωνίσματα, να είναι μέρος και μέλος του αθλητικού κόσμου γενικότερα, αλλά και σε Ολυμπιακούς Αγώνες ειδικότερα, κατόπιν πολλών προσπαθειών της γιατί μέχρι τότε οι πεποιθήσεις και τα στερεότυπα της εποχής θεωρούσαν τη γυναίκα μύασμα και ότι θα έχανε την θηλυκότητά της εάν συμμετείχε σε αγωνίσματα της εποχής.

Επίλογος-Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, το ποδόσφαιρο παρέχει στις γυναίκες τη δυνατότητα να στοιχειοθετήσουν νέα, ξεχωριστή ταυτότητα, αυτή της οπαδού. Σε όλον τον κόσμο η προσέλευση των γυναικών στο γήπεδο είναι καλοδεχούμενη, όμως αντιμετωπίζεται με μια σχετική καχυποψία, ενώ σε πολλές περιπτώσεις ο άνδρας αντιλαμβάνεται την παρουσία της ως απειλή. Η γυναίκα, δυστυχώς ακόμα και στις μέρες μας, χρειάζεται να αποδείξει την πραγματική πίστη και αφοσίωση σε μια ομάδα για να θεωρηθεί άξια οπαδός, διαφορετικά μπορεί και να κατηγορηθεί για ασαφή ή ακόμα και άστοχα/ανακριβή κίνητρα.

Παρ' όλα αυτά, η θετική επίδραση της γυναίκας μέσα στον κόσμο των οπαδών, μπορεί να εξηγηθεί τόσο με κοινωνικούς όσο και οικονομικούς όρους. Τις τελευταίες δεκαετίες σε ολόκληρο τον αναπτυγμένο κόσμο έχει γίνει ένας «σεισμός των φύλων», όρος που χρησιμοποιεί η Wilkinson για να περιγράψει τη ριζική αλλαγή στις σχέσεις ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, καθώς η γυναίκα πλέον έχει αποκτήσει ελευθερίες που αξιοποιεί με τις επιλογές της στη σφαίρα της κοινωνικής ζωής (Wilkinson, 1994:17). Σε πρόσφατες έρευνες δίνεται έμφαση στον ρόλο του φύλου στην κατανάλωση του αθλητικού προϊόντος, στις οποίες έχει διαπιστωθεί ότι οι γυναίκες δεσμεύονται στην ομάδα με τους ίδιους ακριβώς όρους συνήθειας, αγάπης και αφοσίωσης με αυτούς των ανδρών, αλλά δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που η καταναλωτική τους πρακτική ξεπερνάει και την αντίστοιχη των ανδρών (McDonald, 2010).

Είναι, πλέον, παραδεδομένο και αδιαμφισβήτητο, όπως αναφέραμε ήδη παραπάνω, ότι, ειδικότερα στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, η τηλεοπτική κάλυψη των αγώνων «(μετ)άλλαξε» το ποδοσφαιρικό θέαμα σε «προϊόν» μαζικής κατανάλωσης. Οι αγώνες, δυστυχώς, τα τελευταία χρόνια, προγραμματίζονται κατά κύριο λόγο σύμφωνα με τις υποδείξεις μεγάλων τηλεοπτικών δικτύων.

Συχνά, τίθενται ως απορίες, ερωτήματα όπως το πώς είναι δυνατόν στην εποχή της εμπορευματοποίησης του ποδοσφαίρου, αλλά και της διεθνοποίησής του, που εκφράζεται σαφώς με την πολυεθνική σύνθεση των ομάδων, μετά και την απόφαση Μποσμάν, όπως προαναφέρθηκε σε παραπάνω κεφάλαιο, οι ομάδες και οι σύλλογοι κατ'επέκταση, να παράγουν, και μάλιστα πιο έντονα από ό,τι στο παρελθόν, συλλογικές ταυτότητες. Πώς είναι δυνατόν κάποιοι να ταυτίζονται με μία «φανέλα» και με μία ομάδα, τη στιγμή που οι ίδιοι οι παίκτες και οι ίδιοι οι παράγοντες αντιμετωπίζουν την ομάδα ως επιχείρηση.

Κι όμως, εν τέλει, η εγκάρδια αγάπη των οπαδών για τις ομάδες τους είναι τόσο μεγάλη που όσο δυναμικό και εις γνώση των οπαδών και να είναι το πέρασμα από μια «σταθερή» σε μια «ρευστή» φύση της νεωτερικότητας, δηλαδή σε συνθήκες όπου οι κοινωνικές μορφές δεν μπορούν και δεν αναμένεται να διατηρήσουν την υπόστασή τους, και ριζώνει βαθιά στο χρόνο και στα τοποφιλικά στην πλειονότητά τους αισθήματα, που «υποχρεώνει» τα κοινωνικά υποκείμενα να ενταχθούν στις συλλογικότητες με τα κοινά ταυτοποιητικά χαρακτηριστικά της αγαπημένης ομάδας, που ίσως να μεγάλωσαν μαζί της, στην ίδια γειτονιά, πόλη ή πατρίδα, και να επιθυμούν να διατηρήσουν αλώβητα στο χρόνο τα ιδιαίτερα κατά περίπτωση γνωρίσματά της.

Είναι, γεγονός ότι, σύμφωνα και με τα λόγια του Coddington, *«Οι γυναίκες βρίσκονται ακριβώς εκεί, στο κέντρο της ιστορίας του ποδοσφαιρικού οπαδισμού, αλλά η συνεισφορά τους περνάει απαρατήρητη επειδή η ιστορία γράφεται από άνδρες και απευθύνεται σε άνδρες»* (Coddington, 1997).

Τελικά, όπως προκύπτει και από τις συνεντεύξεις των γυναικών, η κερκίδα αποτελεί ένα αναπάντεχα ιδιαίτερο μέσο εκδήλωσης συναισθημάτων, καθώς και μία ιδιάζουσα περίπτωση ξεδιπλώματος, από μέρους των γυναικών, πολλών από τα βαθύτερα συναισθήματά τους, τα οποία βρίσκουν πρόσφορο έδαφος σε αυτήν, και εκδηλώνονται κατά τη διάρκεια ενός αγώνα, λόγω των δεσμών αγάπης των γυναικών για την ομάδα τους. Είδαμε επίσης, απαντώντας και στο στόχο των ερευνητικών μας ερωτημάτων, που είχαν σκοπό να αναδείξουν τον τρόπο που η γυναίκα, ενώ «βάλλεται» από την έμφυλη διαφοροποίηση, προσπαθεί να προσεγγίσει μια οπαδική συλλογικότητα, ότι η γυναίκα καταφέρνει, μέσα σε περιβάλλοντα τοξικής αρρενωπότητας, από τα οποία ως επί το πλείστον περιβάλλεται, να γίνει κομμάτι οπαδικών κολεκτίβων-συλλογικοτήτων, και να αναπτύξει, διαπρέποντας με ό,τι καταπιάνεται, μια ιδιαίτερη, και διαφορετική από τις υπόλοιπες, ταυτότητά της, αυτή της γυναίκας οπαδού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:

- Acker, J. (1992). «Gender Institutions», Contemporary Sociology 21: 565, 69.
- Aiello, M. (2006). «A brief history of sport». In: The World of Sport Today: a Field of Christian Mission, Pontifical Council for the Laity (ed.), Libreria Editrice Vaticana.
- Armstrong, G. & Giulianotti, R. (2001). Afterword: constructing social identities: exploring the structured relations of football rivalries. Oxford & New York: Berg.
- Ben -Porat, A. (2009). «Not just for men: Israeli women who fancy football». Soccer & Society, 10(6), 883-896.
- Ben -Porat, A. (2010). «Football Fandom: a Bounded Identification», Soccer and Society 11/3, 277-290.
- Bourdieu, P. (1984). Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. London, Routledge.
- Bourdieu, Pierre (2013b): Das politische Feld ("Propos sur le champ politique", 2000). In: Pierre Bourdieu (Hrsg.): Politik. Schriften zur Politischen Ökonomie 2. Frankfurt: Suhrkamp, S. 97-112.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology. 3 (2), 77-101. Ανακτήθηκε στις 10/01/20 από <https://core.ac.uk/download/pdf/1347976.pdf>.
- Brick, C. (2001). «Can't Live With Them, Can't Live Without Them: Reflections on Manchester United». Στο «Fear And Loathing In World Football», Gary Armstrong and Richard Giulianotti (eds), Berg Publishers, Oxford Sociology (pp.78-82). London: Sage Publications.
- Carroll, R. (1980). Football hooliganism in England. International Review of Sport.
- Cecamore, S., Fraesdorf, K., Langer, R. & Power, A. (2011). Sports Fandom: "What do Women Want?" A Multi-Sport Analysis of Female Fans. FIFA Master 11th Edition 2010-2011.
- Coddington, A. (1997). One of the Lads. Women who follow Football. London: Harper Collins
- Critcher, C. (1979). Football since the war. Working class culture: Studies in history and theory. 161-184.
- Daniels, S. and Tedder A. (2000). «A proper Spectacle: Women Olympians 1900-1936» (σελ: 30-40), ZeNaNa Press.
- Denzin, N. K. (2005). In NK Denzin & YS Lincoln. Introduction: «The discipline and practice of qualitative research», NK Denzin, YS Lincoln (Eds.), Handbook of qualitative research (3rd ed.), Sage Publications (1-32) Thousand Oaks, CA USA.
- Doyal, L. & Gough, I. (1991). «A theory of human need» London: Macmillan Education.
- Dunn, C. S. (2012). The experience of female football fans in England: A qualitative study. (Doctoral dissertation, Sheffield Hallam University).

- Evans, S. (2019). Iranian women attend first soccer match in 40 years. Ανακτήθηκε στις 9/11/2019 από <https://www.reuters.com/article/us-iran-soccer-women/iranian-women-attend-first-soccer-match-in-40-years-idUSKBN1WP1QZ>.
- Felski R. (2000). The Invention of Everyday Life. In *Doing Time: Feminist Theory and Postmodern Culture*. New York: NYU Press.
- Giulianotti, R. (2002). «Supporters, followers, fans, and flancurs: A taxonomy of spectator identities in football». *Journal of Sport & Social Issues*.
- Grossberg, L. (1992). Is there a fan in house? Affective Sensibility of Fandom. In Lewis L. (Επ.). *The adoring culture: Fan culture and popular media*. London, Routledge, pp. 50- 68.
- Hall, S. (2016) «Cultural Studies 1983: A Theoretical History». Jennifer Daryl Slack, and Lawrence Grossberg (eds), pp: 50-60. Duke University Press
- Hughes, M. & Kroehler, C. 1. (2007). Κοινωνιολογία: οι βασικές έννοιες. Αθήνα: Κριτική.
- Kennedy, D. (2001). «Sports and Shows: Spectators in Contemporary Culture», *Theatre Research International*, 26 (3), 277-284
- Maffesoli, M. (1996). Masses and Lifestyles. In *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. London: Sage.
- McDonald, H. (2010). The role of gender in determining season-ticket holder satisfaction. Australian and New Zealand.
- Mead, G.H. (1934). *Mind, Self, and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*. University of Chicago Press: Chicago.
- Mewett & Toffoletti, (2012). *Sport and Its Female Fans*. Routledge NewYork.
- Mewett P., Toffoletti K. (2008). The Strength of Strong Ties: How Women Become Supporters of Australian Rules Football. School of History Heritage and Society, Deakin University.
- Nash R. (2000), «Contestation in modern English football: the independent supporters association movement», (465-486). *International Review for the Sociology of Sport*, 35(4).
- Scalia, V. (2009). «Just a Few Rogues? Clubs and Politics in Contemporary Italy». *International Review for the Sociology of Sport*, 44/1, 41-53.
- Spaaij, R. (2006). “Hooligan formations as loose associations: characteristics and dilemmas”. In R. Spaaij (2006). *Understanding football hooliganism. A comparison of six European Countries*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 340-346
- Spaaij, R. (2007). *Understanding football hooliganism. A comparison of six European Countries*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 352-361.
- Stone, M. (2007). Profitable Sales: A Contractor's Guide. Construction programmes and result.
- Pfister, G., Lenneis, V., & Mintert, 5. (2013). «Female fans of men's football-a case study in Denmark». *Soccer & Society*, 14(6), 850-871.
- Phinney, Jean S. (1990). *Ethnic Identity in Adolescents and Adults: Review of Research*, California

State University, Los Angeles.

- Pope, S. E. (2010). Female fandom in an English 'Sports City': A sociological study of female spectating and consumption around sport. (Doctoral dissertation, University of Leicester).
- Tajfel, H. and Turner, J.C. (1986) The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In: Worchel, S. and Austin, W.G., Eds., Psychology of Intergroup Relation, Hall Publishers, Chicago, 7-24.
- Tajfel, H. & Turner, J. C. (1979). «An Integrative Theory of Intergroup Conflict». Στο W.G. Austin & S. Worchel (Ετημ.), The Social Psychology of Intergroup Relations. Monterey, Ca: Brooks/Cole, σ. 33-47.
- Taylor, C. (1992). The Politics of Recognition. In A. Gutmann (Ed.), Multiculturalism and the Politics of Recognition (pp. 25-74). Princeton: Princeton University Press.
- Taylor, I. (1971a). «Football mad: A speculative sociology of football hooliganism». The sociology of sport, 4, 357-377.
- Taylor, I. (1971b). «Soccer consciousness and soccer hooliganism». Images of deviance, 134-164.
- Wilkinson, H. (1994). No Turning Back: Generations And The Genderquake. Demos, London.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία:

- Anderson, M. (1997). *Φαντασιακές κοινότητες: στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Αθήνα: Νεφέλη.
- Bauman, Zygmunt. (2017). «*Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*». Αθήνα: Μεταίχμιο, μτφρ.: Κωνσταντίνος Δ. Γεώργας.
- Butler J., (2008). *Σώματα με σημασία: Οριοθετήσεις του φύλου στον λόγο*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Cuche, D. (2001). *Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Τυπωθήτω/Δάρδανος
- Eco, Umberto. (1994). *Θεωρία Σημειωτικής. Μετάφραση Έφη Καλλιφατίδη*. Αθήνα: Γνώση
- Foucault, M. (1979). *Ιστορία της σεξουαλικότητας, τ. 1, Δίψα για γνώση*, μτφρ. Γκλόρυ Ροζάκη, Αθήνα: Ράππα.
- Foucault, M. (1991). «*Δυο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία*». Στο Λ. Τουλινού (επιμ.), *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Αθήνα: Ύψιλον.
- Foucault, M. (2011). *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος Αθήνα, Εκδόσεις Ράππα, σελ. 265, 266
- Foucault, M. (1991) «*Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια*» στο Η μικροφυσική της εξουσίας, μτφρ. Λ.Τρουλινού, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα.

- Foucault, M. (2013α). *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 2. Η χρήση των ηδονών*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (2011). «Μάθημα 4^{ης} Απριλίου 1979». Στο Πατσογιάννης Β. (επιμ.), *Η γέννηση της βιοπολιτικής*, σ.σ. 263-266. Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (2011). «Πειθαρχία: τα μέσα της ορθής εκγύμνασης». Στο *επιτήρηση και τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*. (σ.σ. 195-221). Αθήνα: Πλέθρον.
- Giddens, A. (2002). *Κοινωνιολογία*. μτφρ. Τσαούσης, Γ.Δ. Αθήνα: Gutenberg.
- Graib, I. (2008). *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία*, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Hall, S. (2003). «Το ζήτημα της πολιτιστικής ταυτότητας». Στο «*Η νεωτερικότητα σήμερα*», Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλα.
- Harvey, D. (1989, 2009). «Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας, Διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής», Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Hourcade, N. (2013). «Ultras και αναπλάσεις γηπέδων στη Γαλλία». Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.). *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σ.σ. 86-106). Αθήνα: Πλέθρον.
- Jenkins, R. (2007). *Κοινωνική ταυτότητα*. Μτφρ. Λυριντζής, Χρ. Αθήνα: Σαββάλας.
- Mason, J. (2009). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. (83 εκδ.) (μτφρ. Ε. Δημητριάδου, επιμ. Ν. Κυριαζή) Αθήνα: Πεδίο.
- Williams J. (2013). «Είμαστε παράξενοι και το ξέρουμε». Αθλητικός οπαδισμός τον 21ο αιώνα. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.). *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*. (σ.σ. 59-85). Αθήνα: Πλέθρον.
- Γανδούνη, Σ. (2023). *Γυναικεία ομάδα Πετοσφαίρισης του σωματείου "Ολυμπιακός Σύνδεσμος Φιλάθλων Πειραιώς": Συγκρότηση και ιστορική πορεία*. (Διπλωματική Εργασία). ΕΑΠ, Αθήνα. file:///C:/Users/Quest/Desktop/EFI/%CE%95%CE%91%CE%A0/%CE%93%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CE%BA%CE%B5%CF%82%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CF%80%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CF%83%CF%86%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82%20%CE%B1%CE%B8%CE%BB%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82%20%CE%BF%CF%80%CE%B1%CE%B4%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82,%20%CE%94%CE%B9%CF%80%CE%BB%CF%89%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1/516421_%CE%93%CE%91%CE%A1%CE%94%CE%9F%CE%A5%CE%9D%CE%97_%CE%95%CE%A5%CE%A3%CE%A4%CE%A1%CE%91%CE%A4%CE%99%CE%91.pdf
- Γιαννιτσιώτης, Ι. (2004). Αστικός χώρος και εθνική αυτοπαρουσίαση. Στο Χ. Κουλούρη (επιμ.-εισ.), *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1914*. (σ.σ. 237-240). Αθήνα: Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία.
- Γκοσδή, Χ. (2022). *Οι γυναίκες στο στρατιωτικό αθλητισμό και οι αντιλήψεις τους* (Διπλωματική

Εργασία).

ΕΑΠ,

Αθήνα.

file:///C:/Users/Quest/Desktop/EFI/%CE%95%CE%91%CE%A0/%CE%93%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CE%BA%CE%B5%CF%82%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CF%80%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CF%83%CF%86%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82%20%CE%B1%CE%B8%CE%BB%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82%20%CE%BF%CF%80%CE%B1%CE%B4%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82,%20%CE%94%CE%B9%CF%80%CE%B%CF%89%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1/513906_%CE%93%CE%9A%CE%9F%CE%A3%CE%94%CE%97_%CE%A7%CE%A1%CE%A5%CE%A3%CE%97.pdf

Ελίας, Ν. και Ντάνινγκ, Ε. (2010). Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού.

Αθήνα: Κατάρτι.

Ζαϊμάκης, Γ. (2013). Πολιτική οικονομία του ποδοσφαίρου στην ύστερη νεωτερικότητα:

Εμπορευματοποίηση, παγκοσμιοποίηση και αποικιοποίηση. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.). *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*. (σσ. 27-58).. Αθήνα: Πλέθρον.

Ζαϊμάκης, Γ. 2015. Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα: κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις συν-επιμέλεια με Ε. Φουρναράκη. (σελ: 400-401). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ζαϊμάκης, Γ. (2017). Συλλογική ταυτότητα, νεολαία και οπαδισμός: Η ανάδυση των «Θυρών» οργανωμένων οπαδών στην Ελλάδα την περίοδο της μεταπολίτευσης. (σσ. 6-17). Ηράκλειο: Δημοσίευτο κείμενο (32 σελίδες).

Ζαϊμάκης, Γ. (2017β). Η κοινωνική συγκρότηση των οπαδικών αντιπαλοτήτων: κυριαρχίες και αντιστάσεις στους βιόκοσμους των σπορ. (σσ. 1-24). Ηράκλειο: Δημοσίευτο κείμενο

Ζαϊμάκης, Γ. (2018). "Νεολαία, συλλογική μνήμη και οπαδισμός στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης", στο Κατσάπης Κώστας (επιμ.), *Οι απείθαρχοι. Κείμενα για την ιστορία της νεανικής αναίδειας*, (σσ. 39-72). Οκτώ, Αθήνα.

Θεοδωρίδης, Π. (2004). «Νεωτερικότητα και ταυτότητες: εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη». Στο *Οι Μεταμορφώσεις Της Ταυτότητας: Έθνος, νεωτερικότητα και εθνικιστικός λόγος* (σ.σ. 57-60). Αθήνα: Αντιγόνη.

Ίσαρη, Φ. & Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.

Ιωσηφίδης, Θ. (2017). Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας και επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών. Αθήνα: Εκδόσεις Τζιόλα.

Κοταρίδης Ν., (επ.) (2005). Φίλαθλοι και βίαια επεισόδια στις ποδοσφαιρικές συναντήσεις 1974-2003. (σσ. 6-23). Αθήνα: Επιτροπή Ερευνών, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Κουλούρη, Χ. (1997). Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και

- αθλητικά σωματεία (1870-1922) [Sports and aspects of middle-class sociability. Greek sport and gymnastic clubs]. Αθήνα: ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (Ε.Ι.Ε./Ι.Ν.Ε.).
- Κουλούρη, Χ. (1999). «Αθλητισμός και σπορ», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), «Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές (1900-1922)», Τόμος Α', μέρος 2ο, (σελ: 411-412). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κουλούρη, Χ. (1999). «Αθλητισμός και σπορ», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), «Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές (1900-1922)», Τόμος Α', μέρος 2ο, (σελ: 412-413). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κουλούρη, Χρ. (2004). «Η ώρα της αναβίωσης και η τέλεση των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα». Στο Αθήνα 1896 και οι Α' Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες, Υπουργείο Πολιτισμού, Γ.Γ. Ολυμπιακών Αγώνων, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (σ. 45-77). Αθήνα: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.
- Κτενάς, Γ. και Περτσάς, Γ. (2019). Για την ανθρωπολογική και πολιτική σημασία της πιάτσας σήμερα, Περιοδικό Kaboom, τχ. 6.
- Κυπριανός, Π. & Χουμεριανός Μ. (2009). *Η Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, Αθήνα: Διόνικος.
- Μαστρογιαννάκης, Α. (2017). Η εξέλιξη του χουλιγκανισμού στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Θεσσαλονίκη: Δημοσίευτο κείμενο εργασίας.
- Μπακαλάκη, Α. (2003). «Χρήσεις καὶ καταχρήσεις ΤΟΛ κοινωνικού φύλου». 11-12 Οκτωβρίου 2003 - Συνέδριο «Το φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών: Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός»
- Μπογιόπουλος, Ν. και Μηλάκας, Δ. (2005). *Μια θρησκεία χωρίς άπιστους: Ποδόσφαιρο* (σ. 217-247). Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Παργιανά, Σ. (2009). «Ο Γυναικειος Αθλητισμός Στη Θεσσαλονίκη Από Το 1900 Εως Το 1940», Μεταπτυχιακή Διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, σελ: 42.
- Σπύρος, Θ. (2017). «Κοινότητα/κοινωνία, κοινωνικά δίκτυα, (υπερ)τοπικότητα, εθνοτοπία». (σσ. 1-9). Ηράκλειο: Δημοσίευτο κείμενο. (9 σελίδες).
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2020). *Ο συγκρουσιακός κύκλος 2008-2012: η σημειολογία της κερκίδας* (Διπλωματική Εργασία). ΕΑΠ, Πάτρα.
- Μανδάνη, Ε. (2020). *Οπαδισμός και έμφυλη ταυτότητα Γυναίκες οπαδοί σε οργανωμένους συνδέσμους της Αθήνας. Οι περιπτώσεις οπαδών του Ολυμπιακού και του Παναθηναϊκού* (Διπλωματική Εργασία). ΕΑΠ, Αθήνα.
- [file:///C:/Users/Quest/Downloads/501873_%CE%9C%CE%91%CE%9D%CE%94%CE%91%CE%9D%CE%97_%CE%95%CE%9B%CE%95%CE%A5%CE%98%CE%95%CE%A1%CE%99%CE%91%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Quest/Downloads/501873_%CE%9C%CE%91%CE%9D%CE%94%CE%91%CE%9D%CE%97_%CE%95%CE%9B%CE%95%CE%A5%CE%98%CE%95%CE%A1%CE%99%CE%91%20(1).pdf)
- Τσιμπογιάννη, Μαρία (2013). «Ταυτότητα και αντιπαλότητα στους οπαδούς του Ολυμπιακού.

Γκράφιτι και τραγούδια», στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.). *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*. (σ. 273-290). Αθήνα : Εκδόσεις Πλέθρον

Τσιώλης, Γ. (2011). «Η σχέση ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: Από την πολεμική των «παραδειγμάτων» στις συνθετικές προσεγγίσεις». Δαφέρμος, Μ. Σαματάς, Μ. Κουκουριτάκης, ΣΣ. Χιωτάκης (επιμ.) στο «Οι κοινωνικές επιστήμες στον 21ο αιώνα: Επίμαχα θέματα και προκλήσεις». (σ. 56-84). Εκδόσεις Πεδίο.

Τσουκαλά, Α. (2013). «Περί "επικινδυνότητας" της οπαδικής βίας: πολιτικά παιγνίδια εξουσίας στην Ιταλία και Ελλάδα». Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.). *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*. (σσ. 202-220). Αθήνα: Πλέθρον.

Διαδικτυακοί τόποι

<https://el.yestherapyhelps.com/primary-and-secondary-socialization-its-agents-and-effects-14148> (Πρωτογενής και δευτερογενής κοινωνικοποίηση)

<https://en.wikipedia.org/wiki/Skinhead>

<https://en.wikipedia.org/wiki/Ultras>

https://www.google.com/search?q=%CF%87%CE%BF%CF%81%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1+tifo&sxsrf=APwXEdfRf7orTHzkuyE0EqbpfsgXF7bAVg%3A1683304244648&ei=NC9VZIGXJ9KWkgWE_rjYCA&ved=0ahUKEwiBgbT8zN7AhVSi6QKHQQ_DosQ4dUDCBA&uact=5&oq=%CF%87%CE%BF%CF%81%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1+tifo&gs_lcp=Cgxnd3Mtd2l6LXNlcnAQAzIFCCEQoAEyBQghEKABSGQIQRG AUABYAGCxCWgAcAF4AIAB3gKIA4CkgEDMy0xmAEAoAECOAEBwAEB&scient=gws-wiz-serp#imgcr=n4ouLwIXJ2uV2M

(Χορογραφία Tifo)

<http://www.forzajuve.gr/2015/07/viking-fossa-dei-leoni.html> («Οι δύο σημαίες που γέννησαν μια μεγάλη οπαδική κόντρα στην Ιταλία και έκλεισαν έναν ιστορικό σύνδεσμο»).

<https://slideplayer.gr/slide/1943298/>, WWW.CONTRA.GR ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ 'ΤΑ ΝΕΑ' ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ 'ΤΟ ΒΗΜΑ' (Χουλιγκανισμός)

<http://www.laici.va/content/laici/en/sezioni/donna/notizie/le-donne-alle-olimpiadi.html>

<https://www.thmmy.gr/smf/index.php?topic=35138.0;wap2> (Νεοφασιστες και αντιφασιστες στα γηπεδα!)

<https://www.vice.com/el/article/59k53x/akrode3ia-kai-e3edra-h-periptwsh-ths-aek>

(Ακροδεξιά και εξέδρα, η περίπτωση της ΑΕΚ)

Ζούμη, Α., Λουκά Μ. (2013) Οι μελανοχίτωνες στο γήπεδο.

https://peiratikoreportaz.blogspot.com/2013/10/blog-post_3536.html.

<https://slideplayer.gr/slide/1943298/>

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A6%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82> (Φανατισμός Βικιπαιδεία) (8/9/23)

<http://ramonspaij.com/understanding-football-hooliganism> (9/9/2023)

<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/101269028001500205> (Football Hooliganism in England)

<https://el.wikipedia.org/wiki/Panopticon>

<https://dipke.org/michel-foucault-biopolitics-biopower/> (Michel Foucault, Βιο-πολιτική και βιο-εξουσία) (8/9/23)

<https://terrapapers.com/panoptikon-systima/>

[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Panelefsiniakos_FC_\(2015_logo\).png](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Panelefsiniakos_FC_(2015_logo).png)

https://www.google.com/search?q=%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%B1+%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CF%85&oeq=%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%B1+%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CF%85&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyBggAEEUYOdIBCTEzOTYyYajFqN6gCALACAA&sourceid=chrome&ie=UTF-8 (Ιστορία Πανελευσινιακού)

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:AO_Panelefsiniakos_Elefsis.svg το παλιό λογότυπο (Σήμα του ΑΟ Πανελευσινιακού Ελευσίνας)

[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Panelefsiniakos_FC_\(2015_logo\).png](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Panelefsiniakos_FC_(2015_logo).png) (Σήμα της ΠΑΕ Πανελευσινιακός Α.Ο.)

https://www.facebook.com/PaneleusiniakosFC/?locale=el_GR

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CE%91.%CE%9F. (Πανελευσινιακός Α.Ο.)

<https://www.elefsina.gr/el/content/istoria-panelefsiniakou>

https://www.kedenews.gr/erasitehnikos-athlitisimos/346011_panelefsiniakos-90-hronia-istorias-gia-kamari-tis-elefsinas

<https://paneleusiniakosao.blogspot.com/>

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:AO_Panelefsiniakos_Elefsis.svg

[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8C%CF%82_\(%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CE%B8%CE%BF%CF%83%CF%86%CE%B1%CE%AF%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%B7_%CE%B3%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD\)](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8C%CF%82_(%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CE%B8%CE%BF%CF%83%CF%86%CE%B1%CE%AF%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%B7_%CE%B3%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD)) (Καλαθοσφαίριση γυναικών)

<https://www.onsports.gr/podosfairo/story/159801/ston-aera-o-paneleysiniakos>

(Δύο παίκτριες της γυναικείας ομάδα του Πανελευσινιακού βρέθηκαν σε ραδιοφωνική εκπομπή τονίζοντας πως οι γυναίκες παίζουν καλύτερο ποδόσφαιρο από τους άνδρες.)

Παράρτημα Α: Εικόνες

Εικόνα 1.: Οι δύο σημαίες που γέννησαν μια μεγάλη οπαδική κόντρα στην Ιταλία και έκλεισαν έναν ιστορικό σύνδεσμο,

<http://www.forzajuve.gr/2015/07/viking-fossa-dei-leoni.html>

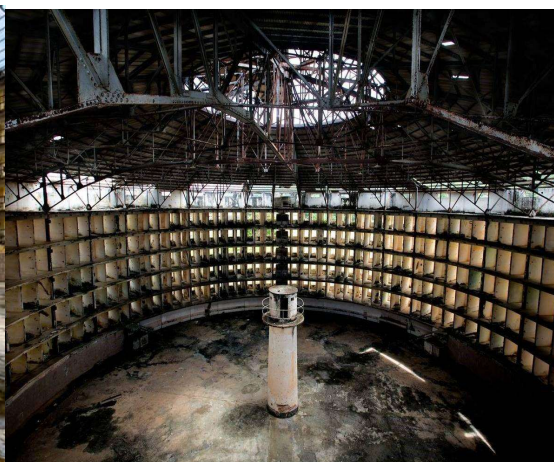
Εικόνα 2: Ultras

<https://en.wikipedia.org/wiki/Ultras>

Εικόνα 3.: ΤΟΦΑ (Τρομοκρατική Οργάνωση Φιλάθλων ΑΕΚ), Ακροδεξιά και εξέδρα, η περίπτωση της ΑΕΚ.

<https://www.vice.com/el/article/59k53x/akrode3ia-kai-e3edra-h-periptwsh-ths-ack>

Εικόνα 4.: «Πανοπτικόν Σύστημα», Η γέννηση της φυλακής. Η απώλεια της ελευθερίας έχει για όλους την ίδια αξία όσο έχει και η αναγνώρισή της.

<https://terrapapers.com/panoptikon-systima/>

Εικόνα 5.: «Το Πανοπτικόν» και η σύγχρονη μέθοδος παρακολούθησης μέσω κινητού.

<https://el.wikipedia.org/wiki/Panopticon>

Εικόνα 6.: Το παλιό λογότυπο της Π.Α.Ε. και το λογότυπο της Π.Α.Ε. από το 2015 έως το 2017.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.